

परिच्छेद एक

शोध परिचय

१.१ शोध परिचय :

पश्चिमी जगतमा अद्यापि अत्यन्त सम्मानित गिसका पौराणिक पात्र प्रमिथसलाई आधार बनाई रचना भएका प्राप्य काव्य-कृति तथा सामग्रीहरूलाई पूर्वकार्यका रूपमा ग्रहण गरिएको छ ।

इ.पू.आठौं शताब्दीका प्रसिद्ध ग्रीसेली लोककवि हेसिओडद्वारा रचित काव्य थिओगनीमा ब्रह्माण्ड सृष्टि तथा ग्रीसेली देवी देवताको प्रसङ्ग आउँदा सर्वप्रथम प्रमिथसको मिथक भेटिन्छ । मानवमुक्तिका लागि स्वर्गबाट निगालाका ठोक्रामा आगो लुकाएर पृथ्वीमा ल्याउने तिनै युरानसपुत्र टाइटान देव प्रमिथसलाई नायक बनाएर इ.पू. पाँचौं शताब्दीका ग्रीसेली दुःखान्त नाटककार एस्किलसले आफ्नो प्रमिथस बाउन्ड नामक नाटकमा उनलाई बद्ध रूपमै छाडेका छन् भने इङ्गल्यान्डका नाटककार पी.बी. सेलीले आफ्नो नाटक प्रमिथस अन्बाउन्ड नाटकमा भने प्रमिथसलाई मुक्त गरेको देखाएका छन् ।

महाकवि देवकोटाले नेपालको राणाकालीन परिवेशमा नेपाली जनताका चेतनाको प्रतीक स्वरूप आगाको बिज जनतामा छर्ने प्रमिथस रूपी नेतृत्वलाई आफ्नो प्रमिथस महाकाव्यमा कृण्ठित, बद्ध र कैदीकै रूपमा छोडिदिएको कथा भेटिन्छ । भाषा, साहित्य, इतिहास तथा पुराकथाका आधारमा महाकवि देवकोटाको महाकाव्य तथा सेलीका नाटक यी दुवै काव्यविचका साम्य र वैषम्य छुट्याई तुलनात्मक अध्ययन गर्नु यस शोधको विषय हुने छ ।

देवकोटाले गरेका काव्यकृतिहरूको रचनामा पूर्वीय पुराकथाका साथै ग्रीसेली पुराकथात्मक स्रोतबाट निर्मित परिवेशहरूको चित्रण पाइन्छ ।

पी.बी. सेलीले प्रमिथसलाई आफ्ना नाटकमा फरक ढङ्गले प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । एस्किलसले नायक प्रमिथसलाई आफ्नो नाटक प्रमिथस बाउन्ड मा कसरी मुक्त भए भन्ने कुरा अव्यक्त छोडिदिएकाले पी.बी. सेलीले आफ्ना नायकका एस्किलसले प्रमिथस बाउन्ड जस्तो भाग्य र लेखान्तको अपेक्षा गर्ने नदेखाई क्रान्तिवीरका रूपमा चित्रण गरेको पाइन्छ । देवकोटाले

पनि सेलीले जस्तै प्रमिथसलाई अदम्य साहसी देखाई नयाँ विद्रोहको बाटो देखाउन खोजेको पाइन्छ। यसर्थ देवकोटाको महाकाव्य सेलीको नाटकका नजिक रहेको पुष्टि हुन्छ।

प्रमिथस महाकाव्य देवकोटाको क्रान्तिचेतनापूर्ण कृति हो। उक्त महाकाव्यमा देवकोटा व्यङ्ग्यमुखी बन्दै क्रान्तितिर अभिमुख भएको आभास पाइन्छ। यो महाकाव्य वैचारिक दृष्टिले सशक्त हुनाका साथै यसमा प्रयोग भएको देवकोटीय क्रान्तिचेतना प्रखर सामन्तवाद र साम्राज्यवाद विरोधी बन्न गएको छ। यो महाकाव्य मानव अधिकारको संरक्षणका पक्षमा दह्रो गरी उभिएको पाइन्छ।

एस्कलस, सेली र देवकोटाका काव्यहरूमा मिथकीय आधार, भावभूमि र लक्ष्य एउटै भए तापनि सङ्गीतमय प्रस्तुति, चरित्रचित्रण, रागात्मकता, समसामयिकता र कल्पनाशीलतामा एस्कलसभन्दा सेली र देवकोटा आ-आफ्ना प्रमिथसीय काव्यकृतिहरूमा बेगलाबेगलै चम्किला शिखरपुरुषसदृश देखा परेका छन्।

काठभित्र अग्नि हुने कुरा सर्वविदित नै छ। संस्कृतको प्रमन्थ पदसंग भाषावैज्ञानिक रूपमा मिल्न जाने ग्रीक भाषाको प्रमिथस शब्दलाई काठभित्र अग्नि भएजस्तै हामीभित्रका मानवीय अन्तर्ज्ञान, पवित्रता, अध्यात्मचेतना, सच्चरित्रता, इमान्दारिता आदिसँग दाँज्न सकिन्छ भने प्रमिथसले पशुबलिको भागवण्डा गरेको सन्दर्भलाई श्रीमद्भागवत्को अष्टम स्कन्धको नवौँ अध्यायमा वर्णित मोहिनीरूपधारी भगवान् बिष्णुद्वारा दानवहरूसँग छल गरी देवताहरूलाई अमृत बाँडेको प्रसङ्गसँग तुलना गरेर हेर्न सकिन्छ।

अङ्ग्रेजी तथा नेपाली दुवै भाषा-साहित्यका विद्यार्थी, अध्येता-अनुसन्धाताहरूलाई तुलनात्मक तथा विश्लेषणात्मक अध्ययनका लागि यो शोधपत्र अंशतः प्रभावकारी हुने विश्वास छ।

१.२ समस्या कथन :

देवकोटाको 'प्रमिथस' र सेलीको 'प्रमिथस अन्बाउन्ड' को तुलनात्मक अध्ययन गरिने प्रस्तुत शोधका समस्याहरू निम्नानुसार रहेका छन् -

१. देवकोटा र सेलीका लेखकीय व्यक्तित्वका तुलनात्मक पक्षहरू के कस्ता रहेका छन् ?
२. देवकोटाको महाकाव्य प्रमिथस लेखनको पृष्ठभूमि के कस्तो रहेको छ ?
३. देवकोटाको महाकाव्य प्रमिथस र सेलीको नाटक प्रमिथस अन्बाउन्ड कृतिहरूमा के

कस्ता साम्य-वैषम्य छन् ?

४. देवकोटामा पी.बी. सेलीको के कस्तो साहित्यिक प्रभाव रहेको छ ?

१.३ शोधकार्यको उद्देश्य :

माथि शोधसमस्यामा देखिएका प्रश्नहरूको समाधान निकाल्नु यस शोधकार्यको उद्देश्य हुने छ । उपर्युल्लिखित समस्याहरूमा केन्द्रित भई प्रस्तुत गरिने यस शोधपत्रका उद्देश्यहरू निम्नानुसार हुने छन् र यस शोधकार्यका अन्त्यसम्ममा ती उद्देश्यहरू प्राप्त गरिने छन् ।

१. देवकोटा र सेलीका लेखकीय व्यक्तित्वको अध्ययन गरी तुलनात्मक पक्षहरूको पहिचान गर्नु ।
२. देवकोटाको प्रमिथस महाकाव्य लेखनको पृष्ठभूमि पहिचान गर्नु ।
३. महाकवि देवकोटाको प्रमिथस महाकाव्य र पी.बी. सेलीको नाटक प्रमिथस अन्बाउन्डका गुण-दोषहरूको साम्य-वैषम्य छुट्याउनु ।
४. देवकोटामा परेको पी.बी. सेलीको प्रभाव निर्धारण गर्नु ।

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा :

ग्रिसका पौराणिक पात्र प्रमिथसलाई आधार बनाई रचना भएका प्राप्य काव्य- कृति तथा सामग्रीहरूलाई पूर्वकार्यका रूपमा ग्रहण गरिएको छ ।

कुमारबहादुर जोशीले देवकोटाका प्रमुख कविताकृतिको कालक्रमिक विवेचना (२०४८) नामक ग्रन्थको प्रमिथसको विवेचना शीर्षक लेखमा देवकोटाको प्रमिथस महाकाव्य लेखनको समय, एस्किलसकृत प्रमिथस बाउन्डमा परेको ग्रिक कथाको प्रभाव उल्लेख गर्दै पी.बी. सेलीको नाटक प्रमिथस अन्बाउन्डको विवेचना गरेका छन् । सोही लेखमा जोशीले मानवतावादी महावीर टाइटान-देव प्रमिथसद्वारा तानाशाही स्वर्गाधिपति जिउसको विरोध तथा मानव बस्तीमा फैलाइएको अग्निअंशका साथै प्रमिथसलाई जिउसद्वारा दिइएको चरम यातना र उनको दृढता उल्लेख गरेका छन् ।

मोहन सिटौलाले गरिमा (२०५१, पूर्णाङ्क १३७) भित्रको काव्यपरम्परामा प्रमिथिसः एक अध्ययन शीर्षक लेखमा सेलीको नाटक तथा देवकोटाको महाकाव्यमा प्रयुक्त प्रमिथियन चेतनाको साङ्गीतिकता, समसामयिकता अनि कल्पनाशीलताको चित्रण गरेका छन् ।

कृष्ण गौतमले देवकोटाका प्रबन्धकाव्य (२०५६) नामक कृतिको प्रमिथिस शीर्षक लेखमा पी.बी. सेलीको नाटक प्रमिथिस अन्बाउन्डको पृष्ठभूमि उल्लेख गर्दै उनले आफ्नो नाटकमा दिएको मौलिकता र उक्त नाटकसँग देवकोटाको प्रमिथिस महाकाव्यको सन्निकटता प्रस्तुत गरेका छन् ।

चूडामणि बन्धुले देवकोटा (२०५८) नामक कृतिको महाकाव्यकार देवकोटा शीर्षक लेखमा देवकोटाको महाकाव्य प्रमिथिसमा अभै परिष्कार बाँकी भए तापनि समसामयिक सन्दर्भ र परिवेशमा उक्त महाकाव्य महत्वपूर्ण भएको बताएका छन् ।

उक्त शीर्षक लेखमा प्रमिथिस महाकाव्यले दिएको युगीन सन्देश र महाकाव्यको प्रतिपाद्य तत्त्वका रूपमा क्रान्तिवीर गाथा, सहिदका सपनाको संस्मरण तथा सहिदहरूको त्याग, तपस्या र वलिदानको चर्चा गरिए तापनि सेलीको नाटकसँग कुनै तालमेल तथा विभेद देखाइएको छैन ।

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले लक्ष्मी निबन्ध सङ्ग्रह (२०६४) को वीरहरू निबन्धमा आफूले अविदित यात्रामा जान चाहेको, स्वर्गको फिलिङ्गो चोर्न चाहेको भाव व्यक्त गरेबाट उनमा भएको ग्रिसेली पुराणको प्रभाव तथा प्रमिथिसका क्रान्तिकारिताको प्रभाव उनमा परेको सङ्केत मिल्छ ।

कुमारबहादुर जोशीले महाकवि देवकोटा र उनका महाकाव्य (२०६५) ग्रन्थमा च्याम्बर्स इन्साइक्लोपिडियाको तेस्रो भोल्युममा उल्लिखित ग्रीक पुराणको कथा प्रस्तुत गर्दै सेलीको नाटक र देवकोटाको महाकाव्यका संरचनागत भिन्नताहरू प्रस्तुत गरेका छन् ।

जम्मा चार अङ्क भएको सेलीकृत नाटक प्रमिथिस अन्बाउन्डमा ककेसस पर्वतको चट्टानमा भुण्ड्याइएका प्रमिथिसलाई नाटकको तेस्रो अङ्कमा नै हर्क्युलसले बन्धनमुक्त गरिदिएका छन् । तर यता देवकोटाको महाकाव्यमा भने प्रमिथिसलाई चट्टानमा भुण्ड्याइएकै

अवस्थामा महाकाव्यको अन्त्य देखाउनाले उक्त महाकाव्य एस्किलसको प्रमिथस बाउन्डसँग बढी प्रभावित देखिन्छ ।

डी. डी. अधिकारीले कुञ्जिनी (२०६५/६६, अङ्क १३) भित्र देवकोटाको महाकाव्यकारिता: प्रमिथसको कसीमा भन्ने शीर्षकको लेखमा ग्रिक पुराणमा आधारित पहिलो स्वच्छन्दतावादी प्रगतिवादी महाकाव्य प्रमिथसले देवकोटाको महाकाव्यकारितामा बनाएको स्थानको चर्चा गरेका छन् ।

ग्रिसेली पुराकथाबाट कथावस्तु टपक्क टिपेर महाकाव्यात्मक स्वरूप दिइएको यस महाकाव्यमा महान् ग्रिसेली नाटककार एस्किलसको प्रमिथस बाउन्ड र सेलीको प्रमिथस अन्बाउन्ड जस्ता नाटकहरूमा रहेको कथानकको स्पष्ट प्रभाव र प्रेरणा रहेको देखिन्छ ।

मोतीलाल पराजुलीले कुञ्जिनी (२०६५-६६, अङ्क १३) को महाकवि देवकोटा र ग्रिसेली मिथक शीर्षकका लेखमा पूर्वीय र पाश्चात्य पुराणका मिथकीय कथालाई जोड्दै प्रमिथस महाकाव्यको आख्यानलाई प्रस्तुत गरेका छन् ।

देवकोटाले गरेका काव्यकृतिहरूको रचनामा पूर्वीय पुराकथाका साथै ग्रिसेली पुराकथात्मक स्रोतबाट निर्मित परिवेशहरूको चित्रण पाइन्छ ।

रमेशप्रसाद भट्टराईले कुञ्जिनी (२०६५-६६, अङ्क १३) भित्र पर्यावरणीय समालोचना, स्वच्छन्दतावाद र देवकोटा शीर्षकका लेखमा देवकोटाको प्रमिथस महाकाव्यलाई मार्क्सवादी चिन्तनका नजिकबाट हेर्ने प्रयास गरेका छन् ।

आगालाई प्रकृतिको विनाशको चिनो र मानवीय प्रगतिको द्योतक मान्दै त्यही अग्निचोर प्रमिथसलाई नायक बनाएर लेखिएको उक्त महाकाव्यको चिन्तन मार्क्सवादी पर्यावरणीय चेतनाको निकट रहेको कुरा उक्त लेखमा उल्लेख भएको पाइन्छ ।

गोविन्दराज भट्टराईले भृकुटी (२०६६, पूर्णाङ्क ५) को प्रमिथीअन यात्रापथमा उभिएका महाकवि शीर्षकको समालोचनात्मक लेखमा विश्वसाहित्यमा प्रमिथसलाई केन्द्र बनाई लेखिएका

काव्य-कृतिहरूको चर्चा गर्दै महाकवि देवकोटाको **प्रमिथस** महाकाव्यलाई पी.बी. सेलीको नाटक **प्रमिथस अन्बाउन्ड**सँग जोडेका छन् ।

इ.पू. आठौँ शताब्दीका प्रसिद्ध ग्रीसेली लोककवि हेसिओडको काव्य **थिओगनीमा** विद्रोह, चेतना तथा नवीन मूल्यका प्रतीकका रूपमा प्रमिथसलाई उल्लेख गरिएको पाइन्छ ।

इ.पू. पाँचौँ शताब्दीका महान् ग्रीसेली दुःखान्त नाटककार एस्किलसद्वारा रचित जम्मा ९० वटा नाटकहरूमध्ये पनि बँचेका सातवटा दुःखान्त नाटक भित्र पर्ने **प्रमिथस बाउन्ड** एक क्लासिक, दुःखान्त र विश्वप्रसिद्ध नाटक हो ।

एस्किलसको **प्रमिथस बाउन्ड** मात्र समयले बँचाएको र मानिसले फेला पारेको नाटक हो भन्ने भेटिन्छ । एस्किलसले प्रमिथसका गाथा समेटेर अरू पनि कृति लेखेका रहेछन् तर ती **प्रमिथस अन्बाउन्ड**, **प्रमिथस द फायर ब्रिड्जर**, **प्रमिथस फायर किन्ड्लर** जस्ता नाटकहरू समयान्तरले अप्राप्य भइसकेका छन् । एस्किलसकै अप्राप्य मानिएको **प्रमिथस अन्बाउन्ड** नाटकका आधारमा इङ्गल्याण्डका स्वच्छन्दतावादी कवि पी.बी. सेलीले नाटक **प्रमिथस अन्बाउन्ड**को रचना गरेको कुरा खुल्न आउँछ ।

प्रमिथस बाउन्ड बाहेक एस्किलसका अरू नाटकहरूमा प्रमिथसका पूर्वकथा र उत्तरकथा थिए होलान् (भट्टराई, २०६६ : १००) भन्ने भट्टराईको टिप्पणी छ ।

पी.बी. सेलीले प्रमिथसलाई फरक ढङ्गले प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । एस्किलसले नायक प्रमिथसलाई आफ्नो नाटक **प्रमिथस बाउन्ड**मा कसरी मुक्त भए भन्ने कुरा अनुमानमा मात्र आधारित रहेकाले पी.बी. सेलीले नाटकका नायकलाई एस्किलसले **प्रमिथस बाउन्ड** जस्तो भाग्य र लेखान्तको भूल नदेखाई क्रान्तिवीरका रूपमा चित्रण गरेको पाइन्छ । देवकोटाले पनि सेलीले जस्तै प्रमिथसमा अदम्य साहस देखाई नयाँ विद्रोहको बाटो देखाउन खोजेको पाइन्छ । यसर्थ देवकोटाको महाकाव्य सेलीको नाटकका नजिक रहेको देखिन्छ ।

लक्ष्मणप्रसाद गौतमले **भृकुटी** (२०६६, पूर्णाङ्क ५) भित्र **प्रमिथस महाकाव्यमा विम्ब विधान** शीर्षकका लेखमा प्रमिथस महाकाव्यमा विम्बहरूको भूमिका औँल्याउँदै उक्त महाकाव्य

ग्रिक मिथकमा आधारित रहेको र यसमा प्रचुर मिथकीय बिम्बहरू अन्तर्विषयी बनेर आएका उदाहरणहरू पेश गरेका छन् ।

उपर्युक्त अध्ययनबाट देवकोटाको **प्रमिथस** महाकाव्य तथा सेलीको नाटक **प्रमिथस अन्बाउन्ड** कृतिहरू बिचको कृतिगत, आख्यानगत तथा कलागत अध्ययन तथा तुलना हुन बाँकी रहेको देखिन्छ । यसर्थ यस शोधकार्यको उद्देश्य उक्त दुई कृतिहरू बिचको तुलना गर्ने लक्ष्य रहेको तथा सो अध्ययनले पाश्चात्य एवं पूर्वीय साहित्यमा प्रमिथस सम्बन्धी अध्येता-अनुसन्धाताहरूलाई थप मार्ग प्रदर्शन गर्ने समेत विश्वास गरिएको हुँदा यस शोधकार्यको औचित्य तथा उपयोगिता पुष्टि हुन्छ ।

प्रमिथस नामक ग्रिक पौराणिक पात्रकै केन्द्रीयतामा विश्वसाहित्यको सन्दर्भ हुँदै नेपाली साहित्यसम्म जोडिन आइपुगेको प्रमिथसको आख्यान देवकोटेली **प्रमिथस** महाकाव्य र पी.बी.सेलीको नाटक **प्रमिथस अन्बाउन्ड**बिचको तुलनात्मक अध्ययन तथा विश्लेषण नै यस शोधकार्यको सीमा रहने छ ।

प्रस्तुत शोधकार्य तुलनात्मक अध्ययन विधिमा आधारित हुने छ । द्वितीयक सामग्री सङ्कलनका निमित्त पुस्तकालय विधि तथा विद्युतीय सन्जाल (इन्टरनेट) को प्रयोग गरिने छ । उपर्युक्त विधिहरू अनुसार सामग्री सङ्कलन गर्दा देवकोटाको **प्रमिथस** र पी.बी. सेलीको **प्रमिथस अन्बाउन्ड**सँग सम्बन्धित अनुसन्धानात्मक, समालोचनात्मक तथा तुलनात्मक लेख-सामग्रीहरू सङ्कलन गरी विश्लेषणको आधार तयार गरिने छ ।

महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको **प्रमिथस** महाकाव्यको रचना २००८ तथा प्रकाशन २०२८ सालमा भएको पाइन्छ । यो महाकाव्य ग्रिक पौराणिक कथावस्तुमा आधारित छ । यो ओजश्वी, अमिताक्षर शैलीमा रचित वीररसप्रधान महाकाव्य हो (भट्टराई, २०३९ : ७९) ।

कुमारबहादुर जोशीको देवकोटाका कवितायात्राको विश्लेषण र मूल्याङ्कन (२०४७) नामक पुस्तकमा देवकोटाबाट कवितायात्राको पहिलो उपमोडमा गद्य कविताको खण्डकाव्य **मायाविनी सर्सी** लेखिएको र दोस्रो मोडमा गद्य महाकाव्य प्रमिथस लेखिएको उल्लेख छ (जोशी, २०४७ : १९२) । उनले देवकोटाको कवितायात्राको पाँचौँ वा अन्तिम मोड चवालिसौँदेखि

पचासौं वर्षसम्मको प्रौढ एवम् परिपक्व उमेरसँग सम्बन्धित रहेको वा २०१० सालदेखि थालिएको यो मोड कविको जीवनको आखिरी समय अर्थात् २०१६ साल भदौसम्म फैलिएको बताएका छन् । पाँचौं मोडको पहिलो उपमोड २०१० मा देवकोटाले प्रमिथसको आंशिक प्रकाशन गरिसकेको पाइन्छ । नेपाली महाकाव्यका क्षेत्रमा गद्य महाकाव्य प्रमिथस कविको कवितायात्रामा पाश्चात्य प्राचीन आख्यानमा आधारित गद्य खण्डकाव्य **मायाविनी सर्सी** (२००४-०५) पछिको पहिलो प्रबन्धात्मक विस्तारित पाइलाका रूपमा रहेको र गद्य कविताका दृष्टिले यो उनको प्रथम र उच्चतर प्राप्ति बनेको देखिन्छ । प्रमिथस महाकाव्यलाई देवकोटाका कवितायात्राको प्रबन्ध फाँटको पूर्वचर्चित **मुनामदन** र **शाकुन्तल** पछिको तेस्रो कोसेढुङ्गाका रूपमा लिन सकिन्छ भन्दै प्रकाशनका दृष्टिले प्रथम नेपाली गद्यमहाकाव्य बालकृष्ण समको **चिसो चूहलो** भए तापनि लेखनका दृष्टिले प्रमिथस महाकाव्य नेपाली साहित्यकै प्रथम गद्य महाकाव्य भएको तथ्यलाई जोशीले स्वीकारेका छन् । अन्तर्राष्ट्रिय विषयवस्तुलाई लिएर मान्छेका निम्ति स्वर्गको आगो चोरेर ल्याइदिने चेतनाका प्रथम सहिद प्रमिथसको ग्रिक पुराकथालाई लिएर लेखिएको पहिलो नेपाली महाकाव्य पनि **प्रमिथस** नै भएको किटान गरिएको छ (जोशी, २०४७ : १९७) ।

युगीन समाज र जीवनका सन्दर्भमा देवकोटाले प्रमिथस महाकाव्यमा दीन-हीन, शोषित-पीडित, रूढिगग्रस्त र अबोध आम नेपाली जनताप्रति कविका रूपमा दायित्वबोध गर्दै र जागरणदूतका रूपमा आफूलाई लिँदै त्यसलाई कवितात्मक वाणी दिने चेष्टा गरेको पाइन्छ ।

मानवसभ्यताको पूर्वीय उषाकालतर्फको यात्रा महाकविको **शाकुन्तल** महाकाव्य भए जस्तै पाश्चात्य सभ्यताको उषाकालतर्फको यात्राका रूपमा रहेको यो **प्रमिथस** महाकाव्यमा नायक प्रमिथस स्वयं देवकोटा लगायत संसारका प्रत्येक मानवतावादी क्रान्तिकारी वीर सहिद व्यक्तित्वका प्रतीकका रूपमा देखिन्छन् भने स्वर्गाग्नि ज्ञान, ज्योति, जागरण र क्रान्तिचेतनाका प्रतीक हुन् । अनि स्वर्गाधिराज जिउस चाहिँ शक्त्युन्मत्त संसारका क्रूर तानाशाहका प्रतिनिधिका रूपमा उपस्थित छन् । जिउस नितान्त स्वार्थी बनेर आफ्नो सत्ताका संरक्षणमै सदैव क्रियाशील रही असहाय तथा दीन मानवको पटककै उन्नति देख्न चाहँदैनन् । तर प्रमिथस भने त्यस्ता

स्वेच्छाचारी जिउसको डटेर विरोध गर्दै दुर्बल, असहाय मानिसहरूको सेवामा मानवसभ्यताको विकासका लागि स्वयं सक्रिय देखिन्छन् ।

स्वच्छन्दतावादी-प्रगतिवादी कवित्वले देवकोटाको प्रमिथसजस्ता उच्चतर गद्य महाकाव्यका माध्यमबाट आफ्नो उत्कर्ष प्रस्तुत गरेको पाइन्छ ।

कुमारबहादुर जोशीले देवकोटाका प्रमुख कविताकृतिको कालक्रमिक विवेचना (२०४८) नामक ग्रन्थको प्रमिथसको विवेचना शीर्षक लेखमा देवकोटाको प्रमिथस महाकाव्य लेखनको समय, एस्किलसकृत प्रमिथस बाउन्डमा परेको ग्रीक कथाको प्रभाव उल्लेख गर्दै पी.बी. सेलीको नाटक प्रमिथस अन्बाउन्डको विवेचना गरेका छन् । सोही लेखमा जोशीले मानवतावादी महावीर टाइटन-देव प्रमिथसद्वारा तानाशाही स्वर्गाधिपति जिउसको विरोध तथा उनले मानव बस्तीमा फैलाएको अभिनंश साथै प्रमिथसलाई जिउसद्वारा दिइएको चरम यातना र स्वकर्मप्रति उनको दृढतापूर्वक समर्थनलाई उल्लेख गरेका छन् ।

राममणि रिसालले पूर्व र पश्चिमका महाकाव्यहरूको समानता र भिन्नता केलाउने सन्दर्भमा नेपाली काव्य र कवि (२०५०) नामक पुस्तकको 'महाकाव्य' पूर्व र पश्चिमका दृष्टिमा भन्ने लेखमा पूर्वमा रससिद्धिको महिमा काव्यमा अत्यधिक र सर्वमान्य रहेको र साहित्यदर्पणमा आचार्य विश्वनाथले दिएका काव्यलक्षणभिन्न कथानकको सङ्गठन र विषयवस्तुको प्रतिपादन सबैजसो रससँगै सम्बन्धित रहेको बताएका छन् । उनले सोही पुस्तकमा पश्चिमका आद्याचार्य अरिस्टोटलको काव्यशास्त्रलाई उद्धृत गर्दै महाकाव्यमा कथावस्तुको उद्गम प्रख्यात जातीय दन्त्यकथामा आश्रित रहनुपर्ने र त्यसमा यथार्थ भन्दा उच्चतर जीवनको प्रदर्शन हुनुपर्ने कुराको सङ्केत गरेका छन् ।

पूर्वीय काव्यमा कथावस्तु इतिहाससम्मत पुराण आदिमा पाइने आख्यान-उपाख्यानका आधारमा लेखिने भएकाले पूर्व र पश्चिमका कथावस्तुबारे उति भिन्नता नदेखिएको रिसालको मत छ । विकासात्मक र कलात्मक भनेर महाकाव्यको विभाजन गर्ने पश्चिमी परम्परामा पूर्वले जस्तो महाकाव्यलाई सम्मान नगरेको विचार रिसालले प्रस्तुत गरेका छन् । रिसालका अनुसार पूर्वले महाकाव्यको सम्मान ज्यादा गरेको छ, पश्चिमले वियोगान्त नाटकका मोहमा

महाकाव्यप्रति आँखा चिम्लेको छ । पश्चिममा महाकाव्यको चासो भन्दा वियोगान्तको ममता बढी छ, तर पूर्वमा महाकाव्यको अग्रस्थान सुरक्षित छ । यसरी हेर्दा पूर्व र पश्चिमले आ-आफ्ना काव्य-मार्गको निर्देशन र तिनमा आ-आफ्ना जीवन पद्धतिको सङ्केत गरेका छन् ।

मोहन सिटौलाले गरिमा (२०५१, पूर्णाङ्क १३७) भित्रको काव्यपरम्परामा प्रमिथिसः एक अध्ययन शीर्षक लेखमा सेलीको नाटक तथा देवकोटाको महाकाव्यमा प्रयुक्त प्रमिथियन चेतनाको साङ्गीतिकता, समसामयिकता अनि कल्पनाशीलताको चित्रण गरेका छन् ।

कृष्ण गौतमले देवकोटाका प्रबन्धकाव्य (२०५६) नामक कृतिको प्रमिथिस शीर्षक लेखमा पी.बी. सेलीको नाटक प्रमिथिस अन्बाउन्डको पृष्ठभूमि उल्लेख गर्दै उनले आफ्ना नाटकमा दिएको मौलिकता र उक्त नाटकसँग देवकोटाका प्रमिथिस महाकाव्यको सन्निकटता प्रस्तुत गरेका छन् । नवजागरणका पक्षमा प्रमिथिस जति पुष्ट छ शाकुन्तल त्यति नभएको तथा आविष्कार, प्रभात, वसन्त, स्वर्ग जस्ता कतिपय प्रतीकहरू शाकुन्तलमा कोपिला भैँ रहेका र प्रमिथिसमा विकसित भएको (गौतम, २०५६ : १११) कुरा कृष्ण गौतमले उल्लेख गरेका छन् । गौतमले प्रमिथिसलाई काव्यका प्रमुख पात्रका रूपमा लिएका छन् । प्रमिथिसले मानिसलाई आदियुगबाट विकासयुगतिर, मध्ययुगबाट आधुनिक युगतिर, रूढीवादबाट वैज्ञानिक बुद्धिवादतिर, अन्धविश्वासबाट दार्शनिक तर्क-चेतनातिर, अज्ञानताबाट ज्ञानतिर, बन्धनबाट मुक्तितिर, भय र त्रास एवम् कमजोरीबाट आत्मविश्वासतिर, मृत्युबाट जीवनतिर, अँध्यारोबाट उज्यालातिर, अलौकिक तत्त्वबाट लौकिक मानवतातिर डोच्याउने महापुरुषका रूपमा (एः २११) लिएका छन् ।

चूडामणि बन्धुले देवकोटा (२०५८) नामक कृतिको महाकाव्यकार देवकोटा शीर्षक लेखमा देवकोटाको महाकाव्य प्रमिथिस मा अभैँ परिष्कार बाँकी भए तापनि समसामयिक सन्दर्भ र परिवेशमा उक्त महाकाव्य महत्त्वपूर्ण भएको बताएका छन् । उक्त शीर्षक लेखमा प्रमिथिस महाकाव्यले दिएको युगीन सन्देश र महाकाव्यको प्रतिपाद्य तत्त्वका रूपमा क्रान्तिवीर गाथा, सहिदका सपनाको संस्मरण तथा सहिदहरूको त्याग, तपस्या र बलिदानको चर्चा गरिए तापनि सेलीका नाटकसँग कुनै तालमेल तथा विभेद देखाइएको छैन ।

आफू वीरहरूजस्तो हुन नसकेकामा देवकोटालाई आत्मग्लानि भएको छ । उनले **लक्ष्मी निबन्ध सङ्ग्रह** (२०६४) को **वीरहरू** निबन्धमा 'म अविदितको यात्रामा जान चाहन्छु । स्वर्गको फिलिङ्गो चोर्न चाहन्छु !' भन्ने भाव व्यक्त गरेबाट उनले आफू पनि क्रान्तिमा होमिने उद्घोष गरेको पाइन्छ र उनमा भएको ग्रिसेली पुराण तथा प्रमिथसका क्रान्तिकारिताको प्रभाव परेको सङ्केत सो निबन्ध पढेपछि मिल्दछ । प्रमिथसले मानव कल्याणमा महान् काम गरेको, उनी वीर रहेको र आफूले पनि मानव कल्याणका लागि महान् कार्य गर्न चाहेको आशय उक्त महाकाव्यमा व्यक्त भएको पाइन्छ ।

कुमारबहादुर जोशीले **महाकवि देवकोटा र उनका महाकाव्य** (२०६५) ग्रन्थमा **च्याम्बर्स इन्साइक्लोपिडिया**को तेस्रो भोल्युममा उल्लिखित ग्रिक पुराणको कथा प्रस्तुत गर्दै सेलीको नाटक र देवकोटाको महाकाव्यका संरचनागत भिन्नताहरू प्रस्तुत गरेका छन् । जम्मा चार अङ्क भएको सेलीकृत नाटक **प्रमिथस अन्बाउन्ड**मा ककेसस पर्वतको चट्टानमा भुण्ड्याइएका प्रमिथसलाई नाटकको तेस्रो अङ्कमा नै हर्क्युलसले बन्धनमुक्त गरिदिएका छन् । तर यता देवकोटाका महाकाव्यमा भने प्रमिथसलाई चट्टानमा भुण्ड्याइएकै अवस्थामा कथानकको अन्त्य देखाउनाले उक्त महाकाव्य एस्किलसको **प्रमिथस बाउन्डसँग** बढी प्रभावित हो कि भन्ने पनि आभास पाइन्छ ।

डी. डी. अधिकारीले **कुञ्जनी** (२०६५/६६, अङ्क १३) भित्र **देवकोटाको महाकाव्यकारिता: प्रमिथसको कसीमा** भन्ने शीर्षकका लेखमा ग्रिक पुराणमा आधारित पहिलो स्वच्छन्दतावादी प्रगतिवादी महाकाव्य **प्रमिथसले** देवकोटाका महाकाव्यकारितामा बनाएका स्थानको चर्चा गरेका छन् । ग्रिसेली पुराकथाबाट कथावस्तु टपक्क टिपेर महाकाव्यको स्वरूप दिइएको उक्त महाकाव्यमा महान् ग्रिसेली नाटककार तथा ग्रिसेली दुःखान्त नाटकका पिता एस्किलसको **प्रमिथस बाउन्ड** र पी. वी. सेलीको **प्रमिथस अन्बाउन्ड** नाटकहरूमा रहेको कथानकको स्पष्ट प्रभाव र प्रेरणा रहेको देखिन्छ ।

मोतीलाल पराजुलीले **कुञ्जनी** (२०६५/६६, अङ्क १३) को **महाकवि देवकोटा र ग्रिसेली मिथक** शीर्षकका लेखमा पूर्वीय र पाश्चात्य पुराणका मिथकीय कथालाई जोड्दै प्रमिथस

महाकाव्यका आख्यानलाई प्रस्तुत गरेका छन् । देवकोटाले गरेका काव्यकृतिहरूका रचनामा पूर्वीय पुराकथाका साथै ग्रिसेली पुराकथात्मक स्रोतबाट निर्मित परिवेशहरूको चित्रण पाइन्छ ।

रमेशप्रसाद भट्टराईले **कुञ्जिनी** (२०६५ - ६६, अङ्क १३) भित्र **पर्यावरणीय समालोचना, स्वच्छन्दतावाद र देवकोटा** शीर्षकका लेखमा देवकोटाको **प्रमिथस** महाकाव्यलाई मार्क्सवादी चिन्तनका नजिकबाट हेर्ने प्रयास गरेका छन् । आगालाई प्रकृतिको विनाशको चिनो र मानवीय प्रगतिको द्योतक मान्दै त्यही अग्निचोर प्रमिथसलाई नायक बनाएर लेखिएको उक्त महाकाव्यको चिन्तन मार्क्सवादी पर्यावरणीय चेतनाका निकट रहेको कुरा उक्त लेखमा उल्लेख भएको पाइन्छ । आगामा विनाश र प्रगति जस्ता दुई परस्पर विरोधाभासपूर्ण पदहरूको आरोप गरी भट्टराईले उक्त लेखमा द्वन्द्ववादी दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेका छन् ।

गोविन्दराज भट्टराईले **भृकुटी** (२०६६, पूर्णाङ्क ५) को **प्रमिथीअन यात्रापथमा उभिएका महाकवि** शीर्षकको समालोचनात्मक लेख प्रमिथस महाकाव्यको पृष्ठभूमिमूलक अध्ययन हो । ग्रिकभूमिबाट आरम्भ भएको प्रमिथियन काव्ययात्राको चिनारी र देवकोटाका प्रमिथस महाकाव्यका विशेषताका खोजमा उक्त लेख केन्द्रित रहेको पाइन्छ । नेपालको पृष्ठभूमिमा गुन्जिएको ग्रिसेली क्रान्तिवीरको हुड्कार भट्टराईले यसरी पोखेका छन् - '**प्रमिथस** नेपालका तत्कालीन अन्धकारमा प्रकाशचेतनाको खोजी हो; अशिक्षा, अन्धकार र अज्ञानताले नलिएका जातिलाई उज्यालो देखाउने प्रयत्न हो । महाकवि स्वयम् आजको युगका नेपाली प्रमिथस हुन्, उनले प्रमिथसकै कर्म गरेका थिए ।'

विश्वसाहित्यमा प्रमिथसलाई केन्द्र बनाई लेखिएका काव्य-कृतिहरूको चर्चा गर्दै भट्टराईले महाकवि देवकोटाका **प्रमिथस** महाकाव्यलाई पी.बी. सेलीको नाटक **प्रमिथस अन्बाउन्डसँग** जोडेका छन् । उनी देवकोटाको प्रमिथस र एस्किलसको **प्रमिथस बाउन्ड**मा समता रहेको कुरामा असहमत छन् । **प्रमिथस** महाकाव्यमा धेरै कुरा एस्किलसका नाटकमा भन्दा फरक रहेका भन्दै उनले यसको कारण प्रमिथसका कथामा जोडिएका मिथक र त्यसमा भएका अनेक संस्करणलाई प्रमाणका रूपमा लिएका छन् । मूल कुरा उही भए पनि प्रत्येकमा दृष्टिकोणको भेद र वर्णन भिन्न भिन्न रहेको उनको ठम्याइ छ । एस्किलसको **प्रमिथस बाउन्ड** नाटक प्रमिथसलाई चट्टानमा बाँधेर लडाइएको दृश्यबाट सुरु भएको तर देवकोटाको **प्रमिथस**मा

आधाबाट उँभो लागेपछि मात्र प्रमिथसको त्यो अवस्थाको भोगाइ रहेको भन्दै आधीभन्दा अधिका कथा र घटनामा अरू नै कुरा जोडिएका र दुबैको अन्त्य पनि फरक किसिमको रहेको भनिएको छ (भट्टराई, २०६६ : १००) ।

ग्रिक पुराकथा अनुसार युरानस र जिया वंशका आयापेटस र क्लाइमियन (थेमिस) का पुत्र प्रमिथस वा प्रमिथिअस (भट्टराई, २०६६ : १११) एक अमर पात्र वा टाइटन हुन् । प्रमिथसको अर्थ द्रष्टा वा प्रबुद्ध भन्ने हुन्छ । आधारभूत रूपमा यो शब्द अग्निदण्ड नामक संस्कृत शब्दसित सम्बन्धित छ, भन्ने ग्रीक वियोगान्त नाटकका अध्येता एक अङ्ग्रेजी विद्वान् गिल्बर्ट मरेको राय छ (सिटौला, २०५१ : ३८६) । जर्ज गिल्बर्ट मरे (१८६६ - १९५७ इ.) ले एस्किलसकृत प्रमिथस बाउन्ड को आफूले गरेको अङ्ग्रेजी अनुवादको भूमिकामा प्रमिथस को अर्थ प्रमन्थ वा अग्निदण्ड भएको उल्लेख गर्दै देवताहरूका राजा ज्युसलाई प्रमिथसले कसरी छक्याए भन्ने कुरा बताएका छन् । ज्युसले आगो लुकाए तर प्रमिथसले ठोक्रामा आगो चोरेर पृथ्वीमा ल्याई मानवजातिलाई उपहार दिए अर्थात् प्रमिथसले काठबाट आगो निकाल्ने तरिका सिकाइदिए । क्रूद्ध ज्युसले उनलाई सजाय दिन र मानवजातिलाई महामारीले ग्रसित बनाउन रोगवाहक गुणयुक्त पहिलो स्त्री पाण्डोराको रचना गर्न लगाए । अनि पशुबलि (गोरुका मासुको भागबण्डा) को दुई भाग लगाउँदा पनि प्रमिथसले चलाखीपूर्वक मासुको राम्रो भाग चाहिँ मानिसका पक्षमा पारे (मरे, १९१३ : १०, परिशिष्ट क) । मरे अगाडि लेख्छन् - अन्ततः रिसले चूर भएका ज्युसले प्रमिथसलाई लौहजञ्जीरले बद्ध गरी काठको स्तम्भमा थुने । कालान्तरमा प्रमिथसलाई हेराकल्स (हर्क्युलस) ले मुक्त गरे ।

विश्वसाहित्यमा उपलब्ध समस्त आदिम काव्यविधा मिथकीय छन् । होमरका नामसँग जोडिएर आएका इलियड र ओडिसी महाकाव्य होमरपूर्वका मिथकबाट विकसित छन् भने वाल्मीकिरचित रामायण र व्यासकृत महाभारत आर्षकाव्य वेदका मिथकबाट (उपाध्याय, २०५५ : ११०) विकसित भएका पाइन्छन् । मिथकहरू विश्वका मानव समुदायका धरोहर हुन् । मिथकलाई पुराकथा, पुरावृत्त पनि भनिन्छ । यो मानवजातिद्वारा सभ्यताका आदिम अवस्थामा सिर्जिएको सामाजिक आख्यान हो र यो मौखिक परम्पराबाट हस्तान्तरित हुँदै आउने हुनाले अपौरुषेय हुन्छ । सृष्टि र प्रलयका कथाहरू हुने मिथकमा मनुष्यको जन्म, मृत्यु र पुनर्जन्मका

दैवी वा पारलौकिक प्रसङ्गहरू पनि गाँसिएका हुन्छन् । यिनमा प्रकृति र मानवका साहचर्य र सहभावको उल्लेख रहन्छ, भने दुबै थरिका बिचमा रहने द्वन्द्वको चर्चा पनि रहन्छ (ऐ., ४११) ।

मनोवैज्ञानिक युङ्गले मिथकलाई अवचेतनको उत्पादन ठहर्‍याएको पाइन्छ । मिथकमा आदिमानवका प्रेम, घृणा, राग, द्वेष, प्रतिद्वन्द्विता, प्रतिशोध, आस्था, विश्वास र आदर्श जस्ता समस्त मानवीय मूल्य प्रतिबिम्बित हुन्छन् भने यसमा आदिमानवको प्रकृतिसँग अभेद्य सम्बन्ध समेत देखाइएको हुन्छ । मिथकमा यथार्थलाई चमत्कारपूर्ण शैलीमा अतिमानवीय धरातलमा राखेर प्रस्तुत गरिने हुँदा यो विस्मयकारी, प्रतीकधर्मी र रूपकात्मक हुन्छ अनि यो आदि मानव समुदायको सामाजिक-सांस्कृतिक कर्मबाट जन्मिन्छ (ऐ., पृ. १०९) ।

इ.पू. पाँचौँ शताब्दीका महान् ग्रीसेली दुःखान्त नाटककार तथा दुःखान्त नाटकका पिता एस्किलस (इसापूर्व ५२५ - ४५६) ले १३ पटकसम्म प्रथम पुरस्कार पाएका थिए । उनीद्वारा रचित जम्मा ९० वटा नाटकहरूमध्ये पनि सातवटा प्राप्य दुःखान्त नाटकहरू (प्रार्थीहरू, पर्सियालीहरू, प्रमिथस बाउन्ड, थिब्जका विरोधमा सात जना, एगामेन्नन, कोइफोरी र युमिनाइडिज) भित्र पर्ने प्रमिथस बाउन्ड एक क्लासिक, दुःखान्त र विश्वप्रसिद्ध नाटक हो (उपाध्याय, २०५५ : ५९) ।

प्रमिथस बाउन्ड शीर्षक नाटकमा स्वर्गबाट अग्निकोश चोरेर ल्याई मानवसेवा गरेका हुनाले ज्युसद्वारा दण्डित भई निर्जन द्वीपमा किलामा बाँधिँएर यातना भेलिरहेका प्रमिथसका पीडाको प्रदर्शन गरिएको छ । यस नाटकमा दैवी शक्तिहरू आपसमा भिड्दछन् र यसमा दैवी नियम तोड्ने प्रमिथस र त्यस नियमको रक्षा गर्ने जिउसबिच द्वन्द्व देखाउँदै दैवी नियमका संरक्षक ज्युस नैतिक दृष्टिले आफ्ना ठाउँमा ठिक र दैवी नियम तोड्ने प्रमिथस दोषी वा बेठिक देखिए पनि न्यायिक दृष्टिले मानव जातिलाई दुःख दिने ज्युस असत् पक्षीय र मानवतावादी प्रमिथस सत् पक्षीय रहेको देखाइएको छ । यस नाटकका अन्त्यमा जिउसको हार र प्रमिथसको विजय हुन्छ ।

एस्किलसको प्रमिथस बाउन्ड मात्र समयले बँचाएको र मानिसले फेला पारेको नाटक हो भन्ने भेटिन्छ । एस्किलसले प्रमिथसका गाथा समेटेर अरू पनि कृति लेखेका रहेछन् तर ती प्रमिथस अन्बाउन्ड, प्रमिथस द फायर ब्रिङ्गर, प्रमिथस फायर किन्डलर जस्ता नाटकहरू

समयान्तरले अप्राप्य भइसकेका छन् । एस्किलसकै अप्राप्य (?) मानिएको प्रमिथस अन्बाउन्ड नाटकका आधारमा इङ्गल्याण्डका स्वच्छन्दतावादी कवि पी.बी. सेलीले नाटक प्रमिथस अन्बाउन्ड को रचना गरेको कुरा खुल्न आउँछ । प्रमिथस बाउन्ड बाहेक एस्किलसका अरू नाटकहरूमा प्रमिथसका पूर्वकथा र उत्तरकथा थिए होलान् (भट्टराई, २०६६ : १००) भन्ने टिप्पणी पाइएको छ ।

एस्किलसले प्रमिथसको गाथाहरू समेटेर तीन नाटकको सङ्ग्रह (ट्रिलजी) पनि रचना गरेका थिए । प्रमिथीया भनिने नाटकत्रयमा प्रमिथस बाउन्ड एस्किलसको पहिलो नाटक भएको प्रमाण मिल्दछ तर अरू दुई प्रमिथस अन्बाउन्ड र प्रमिथस द फायर ब्रिङ्गार नाटकहरू समयान्तरले गर्दा केही अंश मात्र बाँचेका पाइन्छन् । प्रमिथस अन्बाउन्डमा हर्कुलसले प्रमिथसलाई बन्धनमुक्त गरी चिललाई मार्छन् । त्यस चिललाई ज्युसले ती महावीर टाइटनको कलेजो लुछेर खान पठाएका थिए र प्रतिदिन उनको कलेजो पलाइरहन्थ्यो ।

अप्राप्यप्रायः भइसकेका एस्किलसका अन्य दुई नाटकमध्येको प्रमिथस अन्बाउन्ड कै आधारभूमिमा इङ्गल्याण्डका स्वच्छन्दतावादी कवि पी.बी. सेलीले प्रमिथस अन्बाउन्ड नाटकको रचना गरेका हुन् भन्ने कुरा खुल्न आउँछ । पी.बी. सेलीले प्रमिथसलाई आफ्ना नाटकमा फरक ढङ्गले प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । एस्किलसको नायक प्रमिथसलाई आफ्ना नाटक प्रमिथस बाउन्डमा कसरी मुक्त भए भन्ने कुरालाई अव्यक्त छोडिदिएकाले पी.बी. सेलीले आफ्ना नायकमा एस्किलसले जस्तो भाग्य र लेखान्तको भूल नदेखाई क्रान्तिवीरका रूपमा चित्रण गरेको पाइन्छ ।

इ.पू. आठौँ शताब्दीका प्रसिद्ध ग्रीसेली लोककवि हेसिओडको काव्य थिओगनीमा विद्रोह, चेतना तथा नवीन मूल्यका प्रतीकका रूपमा प्रमिथसलाई उल्लेख गरिएको पाइन्छ भने इ.पू. पाँचौँ शताब्दीका महान् ग्रीसेली दुःखान्त नाटककार एस्किलसद्वारा रचित जम्मा ९० वटा नाटकहरूमध्ये पनि बाँचेका सातवटा दुःखान्त नाटक भित्र पर्ने प्रमिथस बाउन्ड एक क्लासिक, दुःखान्त र विश्वप्रसिद्ध नाटक रहेको पाइन्छ ।

लक्ष्मणप्रसाद गौतमले भृकुटी (२०६६, पूर्णाङ्क ५) भित्र प्रमिथस महाकाव्यमा बिम्ब विधान शीर्षकका लेखमा प्रमिथस महाकाव्यमा बिम्बहरूको भूमिका औँल्याउँदै उक्त महाकाव्य

ग्रिक मिथकमा आधारित रहेको र यसमा प्रचुर मिथकीय बिम्बहरू अन्तर्विषयी बनेर आएका उदाहरणहरू पेश गरेका छन् । उनले आफ्ना लेखमा सङ्क्षेपमा सैद्धान्तिक रूपबाट बिम्बको स्पष्ट स्वरूपको उल्लेख गरेर देवकोटाका काव्यमा बिम्ब प्रयोगको स्वरूप दर्साउँदै प्रमिथस महाकाव्यको बिम्बपरक विश्लेषण गरेका छन् । महाकाव्यमा कहाँ, कसरी, कुन अर्थ र प्रयोजनमा बिम्बको प्रयोग भएको छ भन्ने कुरा उनले सोदाहरण प्रस्तुत गरेका छन् । सूक्ष्मतम भावको अभिव्यक्ति गर्ने क्रममा प्रतिभासम्पन्न देवकोटाले उपमा, रूपक, उत्प्रेक्षा, अतिशयोक्ति र समासोक्ति अलङ्कारका आधारमा विचित्र कल्पना गरेकाले बिम्बहरू उद्भूत भएको पाइन्छ । सूक्ष्मतम भावाभिव्यञ्जनाका क्रममा देवकोटाका मानस संसारमा उब्जिएका विभिन्न बिम्बहरूले नै उनको महाकाव्य उत्कृष्ट र उच्च बन्न सकेको कुरा उक्त लेखले बताउँछ ।

चूडामणि बन्धुका अनुसार २००८ पुससम्ममा देवकोटाले प्रमिथस महाकाव्यका ५ र ६ सर्ग लेखिसकेका थिए (जोशी, २०६५ : २०८) ।

महाकवि देवकोटाका रचनामा वर्गीय पक्षधरता र प्रगतिशीलता शीर्षकका लेखमा रामप्रसाद ज्ञवालीले देवकोटाको प्रमिथस महाकाव्य लेखनको समय खुलाउँदै २००७ सालपछि क्रान्तिकारी सचेतताका साथ श्रमजीवीवर्गका पक्षमा उक्त महाकाव्य लेखनकार्य सुरु गरिएको र २०१० सालसम्ममा लेखि सकिएको सामन्तवादविरोधी काव्यका रूपमा स्वीकारेका छन् । ज्ञवाली अगाडि लेख्छन् - प्रगतिवादी समालोचक चैतन्यले यस महाकाव्यलाई विशेष रूपमा क्रान्तिकारी र प्रगतिशील ठहर्‍याएको देखिन्छ । यसै अवधिमा (२००७ सालबाट) देवकोटाबाट लेखनकार्य सुरु गरिएको प्रमिथस महाकाव्य २०१६ सालसम्म पूर्णता प्राप्तिको दिशामा लम्किएँ गरेको उल्लेख गरिएको छ । यस महाकाव्यलाई मानवतावाद, क्रान्ति र मुक्तिको उदात्त आदर्शमा आधारित महाख्यानका रूपमा ग्रहण गर्नु उचित हुने ज्ञवालीको मत पाइन्छ (ज्ञवाली, २०६५/६६ : १३९)

महाकाव्यका केही सर्गहरू २०१० सालमा प्रगतिमा छापिए भने २०१६ सालसम्म महाकविले यसलाई थप परिष्कार र परिमार्जन गर्दै लगेको कुरो उल्लेख गरिएको पाइन्छ (चैतन्य, २०५९ : २२४ - २५) ।

देवकोटा ०७ सालमा प्रजातन्त्र आउने कुरा पत्याउँदैनन् र क्रान्ति विस्फोट विफल भएको ठान्दछन् । मानवतावाद र समानताका पक्षधर देवकोटा प्रजातन्त्रवादी मानिएका नेताहरू धोकेबाज भएको र क्रान्ति मरेको ठान्दछन् । अर्को सशस्त्र क्रान्तिको महसुस यस समयमा प्राप्त महत्त्वपूर्ण उपलब्धि प्रमिथस महाकाव्य हो । प्राचीन युनानी वीर नायक प्रमिथसका कथावस्तुमा आधारित यस महाकाव्यको आदर्श मानवतावाद, विद्रोह, क्रान्ति र मुक्ति रहेको पाइन्छ । महाकाव्यमा देवकोटा क्रान्तिकारी स्वच्छन्दतावादी विद्रोही कवित्वशक्तिबाट प्रभावित भएको समेत पाइन्छ । उदाहरणका लागि :

भयले कंसले बालहत्या गरे

भय छ क्षत्रियहरूको समर बल ...। (प्रमिथस : २०: अनुच्छेद २९) ।

ज्ञवालीले देवकोटाको प्रमिथस महाकाव्य सबै महाकाव्यहरूभन्दा उपेक्षित भएको र उक्त महाकाव्यको उच्च कवित्व र उच्च दार्शनिक चेतनालाई ठम्याउने र उचित मूल्याङ्कन गर्ने क्रममा नेपाली समालोचकहरूको ध्यान नगएका कारण उनीहरू पछि परेको तथ्यलाई इङ्गित गरेका छन् (ज्ञवाली, २०६५/६६ : १४१ - ४२) ।

महाकाव्यले अन्याय, अत्याचार, दुराचार, भ्रष्टाचार तथा अनैतिकता र सामन्तवादी प्रवृत्तिको अन्त्य गर्न पाठकहरूलाई प्रेरित गर्न सक्नु पर्छ । कुनै पनि महाकाव्यको मूल सन्देश जनपक्षीय हुनुपर्छ । यसो भएन भने यस्ता महाकाव्यहरू सार्वकालिक शाश्वत मूल्यका हुँदैनन् र तिनको कुनै पनि ऐतिहासिक महत्त्व रहन्न । विश्वसाहित्यमा त्यस्ता महाकाव्य नै स्थापित र महत्त्वपूर्ण बनेका छन् जसले जनपक्षीयतालाई अँगालेका छन् । विश्वसाहित्यमा त्यस्ता महाकाव्यहरू लोकप्रिय हुनाका कारण तिनमा कुनै न कुनै रूपमा जनपक्षीयता कायम रहनु नै हो । मान्छेको मन छुनलाई वा मान्छेका व्यावहारिकतालाई अँगाल्नुलाई पनि जनपक्षीयता मान्न सकिन्छ (वियोगी, २०६६ : ८१) ।

चापागाईं र सुवेदीकृत काव्यसमालोचना (२०५२) मा प्रमिथस महाकाव्यमा देवकोटाका विद्रोहात्मक स्वर गुन्जिएको छ भन्दै मानवतावाद र साँस्कृतिक चेतनाको पक्षमा आफ्ना क्रान्तिजन्य विचार प्रकट गरेको स्पष्ट पाइने उल्लेख छ (वियोगी, २०६६ : ८३) ।

नेपालको राणाशासनले जनतालाई दिएको दुःख र त्यसका विरुद्धमा चलेको जनक्रान्तिको सफलताले काव्यमा स्थान पाएको (वियोगी, २०६६ : ८४) चर्चा गर्दै देवकोटाका महाकाव्यमा क्रान्तिचेतना नामक लेखमा वियोगीले प्रमिथस महाकाव्य विश्वकाव्य भएको उल्लेख गरेका छन्। उनले राणाशासनलाई चिसो निशाको शासन ठान्दै नेपाली जनताले निरीह जीवन बाँच्नु परेको यथार्थ र फ्रान्सेली राज्यक्रान्तिका बखत जनताको स्थिति र अहम्मा समानता देखाएका छन्।

नेपाली जनक्रान्ति बेहोरेका देवकोटाले क्रान्तिपुरुष बनेको सन्दर्भ उल्लेख गर्दै उनले जिउसजस्ता स्वेच्छाचारी शासकका विरुद्ध प्रमिथस जस्ता क्रान्तिपात्र खडा गरेर यस महाकाव्यमा आफूभित्रको अनुभवजन्य क्रान्तिचेतनाको अभिव्यक्ति दिएको भाव व्यक्त गरेका छन्।

क्रान्तिका सफलता क्रान्तिपुरुषका त्याग र बलिदानबाट मात्र प्राप्त हुने र त्यस्ता क्रान्तिपुरुषलाई जनताले साथ दिनुपर्ने कुरालाई देवकोटाले महाकाव्यमा मार्मिक ढङ्गले उठाएका तथा महाकाव्यका नायक प्रमिथस मार्फत् जनतालाई मात्र उतारेको नभई आफू समेत क्रान्तिमैदानमा सशक्त रूपमा उत्रेका छन् भन्दै वियोगीले उक्त लेखमा मानवसेवा, मानवकल्याण, र मानव जागरणका निम्ति प्रमिथस समस्त विश्वसमुदाय सामु सत्यदर्शक भएको कुरा उल्लेख गरेका छन्। शान्ति, सद्भाव र विकास सम्पूर्ण विश्वलाई चाहिने, सामन्तवाद तथा निरङ्कुशतावाद साना राष्ट्रहरूका मात्र समस्या नभई ठूला देशलाई समेत निरङ्कुशता र अशान्तिको समस्याले सताउने भन्दै देश जति नै सानो वा ठूलो, धनी वा गरीब, भए तापनि अशान्ति र तानाशाही प्रवृत्तिको प्रत्यक्ष असर शासकलाई नभै जनतालाई नै पर्ने हुँदा अग्रगामी दूतलाई मन, वचन र कर्मले साथ दिए मात्र विश्वशान्ति र सद्भावको उदय हुने शास्वत र महान् मान्यतालाई प्रमिथस महाकाव्यमा उठाएर नेपाली महाकवि देवकोटा विश्वकै क्रान्तिकारी साहित्यकार बनेको तथ्यलाई उक्त लेखमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ।

युनानी मिथकमा प्रमिथसको स्थान र महाकविद्वारा त्यसको पुनर्सिर्जना शीर्षक समीक्षात्मक रचनामा डा. गोविन्दराज भट्टराईले देवकोटाको प्रमिथस महाकाव्यको स्रोत युनानी पुराकथा रहेको उल्लेख गर्दै प्रमिथस महाकाव्यमा वस्तुविन्यास पुराकथा अनुरूप नै रहेको वर्णन गरेका छन्। स्वर्गबाट आगो चोरेर मानव बस्तीमा पुऱ्याउने टाइटन देवता प्रमिथस युनानी

पुराकथामा चर्चित मानवप्रेमी देवता हुन् । क्रुद्ध राजा ज्युसबाट उनले ठूलो सजाय पाए, ठूलो सास्ती खपे । ग्रिसेली देवताहरू र वीरहरूका यस्ता पुराकथाहरू प्राचीन ग्रिस-युनानका कृतिहरूमा पाइन्छ । महाकवि लक्ष्मी प्रसाद देवकोटाले पनि प्रमिथसका यही पुराकथालाई स्रोतका रूपमा लिएर प्रमिथस महाकाव्यको रचना गरेका हुन् भन्ने डा. भट्टराईको अभिप्राय देखिन्छ । निचोडमा भट्टराईले भनेका छन् : 'विश्वको एउटा प्रवल थिममा काव्य रची नेपालीमा ल्याउनु ठूलो कुरा थियो, सो महाकविले गरे । त्यसदेखि यता कसैले यस्तो आँट गरेको छैन । बाहिर ग्रिसेली पुराकथा भए पनि त्यहाँ प्रतीकात्मक रूपमा देशकै शासक र जनता थिए, त्यो अन्धकार थियो । अनेक देशमा प्रमिथस पुग्यो, अनेक भाषामा पुग्यो । १९ सौं शताब्दी पछि सारा विद्रोही चेतनामा प्रमिथसलाई प्रतीक बनाइयो । त्यसैले गर्दा अङ्ग्रेजीका पी.बी. सेली, लर्ड बाइरन, जर्मनीका गेटे, जर्मनीकै फ्रान्ज काफ्का, र अन्य भाषाका कवि-कलाकारहरूका प्रमिथससँग सम्बद्ध रचनाहरू विश्वसाहित्यमा जोडिए, गनिए । ससाना कविता पनि त्यहाँ उनिए तर एउटा महाकाव्यलाई (प्रमिथस महाकाव्य अङ्ग्रेजीमा उत्था नभएकाले) विश्वले देखाउन सकेन' (शर्मा, २०६७ : ६७) ।

'देवकोटा आफ्ना निमित्त कहिल्यै बाँचेनन् । उनी प्रमिथियस हुन चाहन्थे । यसैले सुरुदेखि नै उनीसँग हाम्रो चासो रहेको छ । प्रमिथियस ! अरूको निमित्त आफ्नो ज्यूँदो कलेजो चील, गिद्धलाई ठुँगाउन सक्ने वीर' (घिमिरे, २०६७ : ९५) ।

मृत्युबेलाको

'बर्बरी आँसु बगाई मैले दुःख सबै भेल्नुँला

सहिष्णु भई प्रमिथससरि कष्ट सबै सहँला ।...' (परिशिष्ट ख) (२०१६ भाद्र २१ गते देवकोटाद्वारा रचित कविता) (श्रेष्ठ, २०५९ : ३५०) कवितासम्म आफ्नो आस्था र अन्तरात्माको प्रिय प्रतीक प्रमिथसलाई देवकोटाले दोहोऱ्याएको पाइन्छ । ईश्वरको उपासना र प्रमिथसको स्मृति साथै देवकोटाको अचेतनले बर्बराए पनि प्रमिथसलाई देवकोटाले कहिल्यै बिर्सनन् भन्दै घिमिरे थप्छन् - त्रासले उपासना गराउँछ तर अरूले देवकोटाका अन्तिम उपासनात्मक कविता भनेकामा देवकोटाले ईश्वरप्रति घृणाको अभिव्यक्ति पाएको बताउने घिमिरेले देवकोटालाई द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी प्रमिथस मानेका छन् । एस्किलसको प्रमिथस बाउन्ड, सेलीको प्रमिथस अन्बाउन्ड र बाइरनको प्रमिथसको प्रगीत पछि द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी प्रमिथस देवकोटाबाट यी

सबै जस्तै नितान्त बेग्लै वैज्ञानिक प्रयोग र प्रामाणिकतामा आधारित हुने एक मात्र सत्य प्रमिथस महाकाव्यमा पाउने आस अधुरै रहेको भन्दै देवकोटाको असामयिक मृत्युको भागीदार सबै नेपाली हुनुपर्ने भाव प्रकट गर्दै महाकाव्य अधुरै रहेको बताएका छन् (घिमिरे, २०५९ : ९५)

।

आर्यघाटमा देवकोटाको मृत्युपीडालाई घिमिरेले ककेसस पर्वतमा फलामे जञ्जीरले नग्न रूपमा बाँधेर चीलबाट प्रमिथसको कलेजो ठुड्ग लगाउँदै सत्ता स्वीकार गर्न बाध्य गराउन खोज्ने जिउसमाथि नेपाली जनतालाई आरोपित गरेका छन् (घिमिरे, २०५९ : ९७) । देवकोटाले मृत्युशैलयाबाट बेहोसीमा बर्बराएको ईश्वरको उपासना ३००० वर्षभन्दा बढी पुर्खादेखि आर्यहरूका संस्कारमा गाडिएको मिथ्या कल्पनारूपी ईश्वरको सम्झना हो भन्दै उनी त्यसलाई देवकोटाको चिन्तनको निष्कर्ष भन्ने स्विकार्दै नन् । देवकोटा यसर्थ पनि प्रमिथस हुन् कि उनले स्वर्गको आगो चोरेर मानिस (नेपाली जाति !) लाई दिए । यसैलाई देवकोटा नेपाली साहित्यको इतिहासमा सर्वश्रेष्ठ योगदाता र द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी प्रमिथस भएको प्रमाण मान्दछन् ।

देवकोटाले बारम्बार क्रान्ति शब्दको प्रयोग गरे तापनि यो क्रान्ति कस्तो स्वरूपको हो भन्ने बारेमा समालोचकहरूमा मतैक्य पाइँदैन । प्रमिथसले स्वर्गमा विद्रोह गरी आगो चोरेर ल्याउनु र मानवलाई स्वर्गविरुद्ध क्रान्ति गर्न आह्वान गर्नुलाई द्वन्द्वात्मक भौतिकवाद र देवकोटालाई प्रमिथस भन्दै घिमिरे देवकोटालाई द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी प्रमिथस मान्दछन् ।

देवकोटाले क्रान्तिलाई २००७ साले क्रान्तितर्फ मात्र सङ्केत नगरी देशको सामन्ती व्यवस्था र अन्तर्राष्ट्रिय साम्राज्यवादविरोधी क्रान्तिलाई समेत लक्ष्य गरेको पाइन्छ । प्रमिथस लेखनका समयमा विश्वमा साम्राज्यवाद र उपनिवेशवादको दबदबा रहेका साथै साना, गरीब र निमुखा राष्ट्रहरूको अस्तित्व सङ्कटमा रहेको थियो भने सँगै स्वतन्त्रता र मुक्तिका लागि आन्दोलन पनि चलिरहेको थियो । अन्तर्राष्ट्रिय परिस्थितिसँग पनि देवकोटा अभिज्ञ देखिन्छन् । जिउस यस महाकाव्यमा साम्राज्यवादको प्रतीकका रूपमा देखिन्छ । पृथ्वीमा कमजोर मानवजाति (भूकीट) लाई समाप्त पारी ऊ आफू अनुकूल कठपुतली सरकारको स्थापना गर्न चाहन्छ ।

शङ्कर लामिछानेले लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा शीर्षक लेख (पृ. २७६) मा देवकोटाले अङ्ग्रेजी र नेपाली दुवै भाषामा रचना गरेको प्रमिथस अन्बाउन्ड कविताको चर्चा गर्दै त्यसमा

उनले पृथ्वीमा आएको प्रथम पुरुषको स्वतन्त्रतालाई लिएर रचिएका आठ पङ्क्तिका एकेक भर्स र फ्री भर्समा प्रत्येक पङ्क्तिको नेपालीकरण सहित लेखेका बताएका छन् (लामिछाने, २०५९ : २७६) । उक्त कवितालाई लामिछानेले रचनाको २५ - ५० वर्षपछि मात्र बुझ्न सकिने भन्दै कविताको दुर्बोधता तर्फ सङ्केत गरेका छन् ।

२००७ सालको क्रान्ति पछि देवकोटाले **प्रमिथस** महाकाव्यका सर्ग, पङ्क्ति र प्रसङ्ग तथा सन्दर्भहरूमा जसरी आफ्नो उद्दीप्त मनोभाव अभिव्यक्त गरेका छन् । यसबाट के बुझिन्छ भने ०७ साले प्रजातन्त्रले नेपाली समाज, संस्कार र जीवनपद्धतिमा आमूल परिवर्तन गरी सुनेका सुखमा दुःखमय विपनालाई हटाएर सुखमय विपना बहाल गर्छ भन्ने उनमा आशा थियो । यसरी उनले आफू र आफ्ना चाहनालाई तत्कालीन विकार, विकृति र थिचोमिचोका विरुद्ध प्रसस्त बोलेर, लेखेर अभिव्यक्ति दिएको पाइन्छ (कोइराला, २०६७ : २६) ।

बालकृष्ण भट्टराईको देवकोटाको **मायाबिनी सर्सी** : एक विवेचना शीर्षकको समीक्षा उक्त खण्डकाव्यका आन्तरिक र वाह्य पक्षलाई केलाउनमा सशक्त देखिन्छ । यस खण्डकाव्यलाई विभिन्न १८ वटा उपशीर्षक दिएर केलाउँदै भट्टराईले देवकोटाको प्रवासकालीन चिन्तन यसमा मुखरित भएको देखाएका छन् । देवकोटाले **मायाबिनी सर्सी** खण्डकाव्य २००४ - ०५ सालमा रचेका र मोहनराज शर्माका सम्पादत्वमा २०२४ सालमा प्रकाशित भएको हो । यस गद्यात्मक खण्डकाव्यमा वीर चरित्रका रूपमा चिनिने युलिससले सहयोगी युनानी वीरहरूसँग महासागरको यात्रा गर्छन् । एउटा टापुमा पुगेपछि त्यहाँ मायाबिनी सर्सीद्वारा वीरहरू पशु बनाइन्छन् । तिनलाई युलिससले पुनः मान्छे बनाई यात्रा गरेको सन्दर्भ प्रस्तुत गरिएको छ । त्यस वस्तुलाई आधार बनाई देवकोटाले प्रतीकात्मक रूपमा राणा शासनका लोभमा क्रान्तिविमुख बनेका नेपाली जनता र भोग विलासमा डुबेर लक्ष्यविहीन बनेका युवाहरूलाई सङ्केत गरेका छन् । उनले नेपालीलाई सचेत गराई युलिससले जस्तै यात्रामा सहभागी बनाउने अभिनेताको आवश्यकता अनुभव गरेका छन् । वीररस प्रधान खण्डकाव्यमा शृङ्गार आदि रसको प्रयोग गरी स्तरीय रूपमा **मायाबिनी सर्सी** खण्डकाव्यको संरचना गरेका छन् । त्यसलाई भट्टराईले उद्देश्य, दृष्टिबिन्दु, भाषाशैली, निष्कर्ष आदि उपशीर्षकहरूमा समीचीन र सूक्ष्म विश्लेषण गरेका छन् (घिमिरे, २०६७ : ४०) ।

यसरी देवकोटाले चिन्तनप्रधान खण्डकाव्यद्वारा पनि नेपाली समाजका उत्थानलाई प्रतीकात्मक रूपले चित्रण गरेका छन् । यस खण्डकाव्यका धरातलबाट अझ क्रान्तिकारी व्यञ्जनासहित प्रमिथस महाकाव्यको रचना गर्न सकिने आधार निर्माण भएको पाइन्छ ।

रोशन थापा निरवले घुमैलो दिन, म र महाकवि अर्थात् प्रमिथस शीर्षकमा लेखेको कथामा आजको वर्तमान नेपालमा महाकविको प्रमिथस महाकाव्यको अझ महत्त्व र आवश्यकता भएको औँल्याएका छन् । राजनैतिक खिचातानी र फोहरी राजनैतिक खेलका विरुद्ध अब प्रत्येक नेपाली नागरिक सचेत हुनुपर्छ र प्रमिथस बनेर नेपालको चटके परिवर्तन र पटके नेताका विरुद्ध आगो ओकल्ने समय आइसक्यो भन्ने भाव उनले व्यक्त गरेका छन् (गिरी, २०६७ : १२२) ।

उपर्युक्त पूर्वकार्यको समीक्षाबाट के स्पष्ट हुन्छ भने देवकोटाको प्रमिथस महाकाव्य तथा सेलीको नाटक प्रमिथस अन्बाउन्डको विभिन्न विद्वान्हरूद्वारा विभिन्न पक्षमा अध्ययन भइसकेको भए तापनि उक्त कृतिको कृतिगत, आख्यानगत तथा कलागत तुलना भएको देखिँदैन ।

जर्मन साहित्यकार फ्रान्ज काफ्का (१८५२ - १९२४) ले प्रमिथस सम्बन्धी चार बूँदामा लेखेको एक छोटो पुरावृत्तको नेपाली अनुवाद यसप्रकार छ : (भट्टराई, २०६६ : १०६-०७, परिशिष्ट ग) । अङ्ग्रेजी स्रोतका लागि: <http://en.wikipedia.org/wiki/Prometheus>

ग्रिक पुराकथामा प्रमिथस एक भविष्यद्रष्टा टाइटन हुन् । उनी आयापेटस र थेमिस वा क्लाइमिन (समुद्रकन्या) पुत्र तथा एटलस, इपिमिथस र मिनोइटसका भ्राता हुन् । मानव जातिका अग्रदूत भएकाले उनले आफ्नो बुद्धिमत्ताको प्रयोग गरी स्वर्गाधिपति जिउसबाट आगो चोरेर ल्याई धरतिका मरणशील मानव जातिलाई उपहार स्वरूप दिए । त्यसैको सजाय स्वरूप स्वर्गाधिपति जिउसले मरुभूमिको एउटा चट्टानमा बाँधी चीलबाट उनको कलोजो ठुड्न लगाए । भोलिपल्ट जब कलेजो जोडिन्थ्यो, उनी फेरि चीललाई सोही कार्य दोहोर्‍याउन लगाउँथे । प्रमिथसका पुराकथा प्राचीन स्रोतहरूमा प्रशस्त उल्लेख भएको पाइनाले मानव इतिहास उनीप्रति ऋणी बनेको छ । ग्रिक स्वतन्त्रतासङ्ग्रामका समयमा पनि प्रमिथसलाई आशा र प्रेरणाको स्रोत बनाइएको पाइन्छ ।

इ.पू. आठौं शताब्दीका प्रसिद्ध ग्रीसेली लोककवि हेसिओडको मिथकीय काव्य थिओगनी मार्फत् हेसिओडले तत्कालीन जनजीवन र समुदायमा प्रमिथसका मिथकलाई ओरालेका हुन् । त्यस भेगका लोकगीत र किंवदन्तीहरूलाई समेटी थिओगनीलाई उनले काव्यकलेवरका रूपमा सहज र सरस प्रस्तुति दिएका हुन् (सिटौला, २०५१ : ३९२) ।

थिओगनीमा विद्रोह, चेतना तथा नवीन मूल्यका प्रतीकका रूपमा प्रमिथसलाई उल्लेख गरिएको पाइन्छ (थिओगनी, १९१४ : लाइन ५०७ - ६१६) । यस काव्यमा हेसिओडले प्रमिथसलाई जिउसको सर्वशक्ति र सर्वदृष्टि विरोधी वा बागीका रूपमा चिनाएका छन् । मेकोन भन्ने ठाउँमा मानिस र देवताविच मासुको भागवण्डा लगाउने क्रममा उनले चतुःपार्श्वक ज्युसका विरुद्धमा जाल रचे । उनले पशुबलिको दुई भाग लगाए । त्यसमध्ये राम्रो मासु छानेर उनले अनाकर्षक देखाउन गोरूको भुँडीले बेरे भने हड्डी र बोसोलाई आकर्षक खोलले बेरेर ज्युसलाई छान्न लगाए । स्वाभाविक रूपमा ज्युसले हेर्दा आकर्षक लाग्ने दोस्रो पोको छाने तर खोलेर हेर्दा हड्डी र बोसोको थुप्रो पाए । रिसले चूर भएका ज्युसले परिणाम स्वरूप मानवजातिका विचवाट आगो लुकाइदिए । प्रमिथसले बाँसको ढुङ्ग्रामा आगो चोरेर मानव जातिलाई फिर्ता दिए ।

क्रोधान्ध ज्युसले मानवजातिसँग बस्न प्रथमतः आईमाई स्वरूप पाण्डोरा पठाए जसको अर्थ सबै सौन्दर्यले भरिएको उपहार भन्ने हुन्छ । माटोले बनाएकी पाण्डोरालाई हेफिस्टसले चार प्रकारका वायुद्वारा जीवन भरे । अनि ओलम्पस पहाडका सबै देवीशक्तिहरूद्वारा सजाए । हेसिओड लेख्छन् : उनैबाट पृथ्वीमा स्त्री जातिको सुरुआत हुन्छ । उनको जाति मरणशील छ र सो जाति मरणशील पुरुषसँगै दुःख कष्टसँग बस्न थाल्छ ।

प्रमिथसलाई अनन्त पीडा दिई ककेससका चट्टानमा बाँधिन्छ र उनको कलेजो प्रतिदिन चीलले ठुँगेर लुछ्छुदछ जुन उनको अमरताका कारण रातमा जोडिन्छ । कालान्तरमा ग्रीक नायक हेराक्ल्स (हर्कुलस) ले उक्त चीललाई दुई टुक्रा पारी प्रमिथसलाई बन्धनमुक्त गर्छन् ।

हेसिओडले काम र दिनमा यस कथाको पुनर्लेखन गरे । यहाँ उनले आगो चोरीप्रतिको प्रतिक्रिया बढाएका छन् । यसमा ज्युसले मानव जातिवाट आगो मात्र नखोसी दैनिक व्यवहारका साधन समेत छिनेको उल्लेख छ । प्रमिथसले ज्युसलाई त्यसरी रिसले चूर नबनाएको भए वर्ष भरिमा एक दिन मात्र काम गरेर पृथ्वीमा मान्छेलाई अरू दिन बसिबसी खान पुग्ने थियो ।

हेसिओडले काम र दिन मा थियोगनीमा भएको पाण्डोराको कथा पनि विस्तृत बनाएका छन् । प्रमिथसबाट आगो चोरेपछि ज्युसले प्रतिकारस्वरूप पाण्डोराको निर्माण गराएर पृथ्वीमा पठाए । प्रमिथसले सचेत गराउँदा पनि देवताहरूले ल्याएकी केटी पाण्डोरा तथा उपहारको बाकस उनका भाइ इपिमिथसले स्वीकार गरे । पाण्डोराले उनीसँग ल्याएको बाकस भित्रबाट मृत्युदायी कष्ट, महामारीहरू हावामा मिल्न गए । उनले बाकसको बिको धेरै ढिलो मात्र बन्द गरेको हुँदा सबै रोगहरू निस्किसकेका थिए भने आशा चाहिँ भित्रै रहिरह्यो ।

ग्रिक दुःखान्तहरूमा पुराकथाहरूबाट ल्याइएको प्रसिद्ध मिथक इसापूर्व पाँचौँ शताब्दीमा रचित एस्किलसको नाटककृति प्रमिथस बाउन्ड मा पाइन्छ । नाटकका केन्द्रमा प्रमिथसले आगो चोरी गरेको फलस्वरूप ज्युसले उनलाई दिएको प्रताडना उल्लेख गरिएको छ । साथै प्रमिथसले ज्युस विरुद्ध गरेका अपराधको क्षेत्र र चरित्रलाई समेत विस्तार गरिएको छ । मानव जातिलाई आगो उपहार दिनाका अतिरिक्त प्रमिथसले सभ्यताको कला जस्तै लेखन, गणित, कृषि, औषधी र विज्ञान पनि सिकाएको उल्लेख छ । समग्रमा प्रमिथसले मानव जातिलाई दिएको सर्वोत्कृष्ट उपहार चाहिँ विनासबाट बचाउनु नै हो ।

जर्मन महाकवि जोन उल्फग्याड गेटे (१७४९ - १८३२) ले रचना गरेको प्रमिथस शीर्षकको कविता १७७४ मा प्रकाशित भएको एक शक्तिशाली विद्रोही कविता हो, जसको नेपाली अनुवाद यसप्रकार छ :

प्रमिथस

हे ज्युस

तिम्रो स्वर्गलाई बादलु वाष्फले

वेष्टित गर,

बज्राँठका रूख र पर्वत शिखरले ढाक

अनि त्यो केटाले भैं जे मन लाग्छ त्यही गर

जो थिसल पुष्पका भेटना चुँडाल्दै हिँड्छ (भट्टराई, २०६६ : १०६, परिशिष्ट घ) ।

सन् १८२० मा प्रकाशित पी.बी. सेलीको नाटक प्रमिथस अन्बाउन्ड एस्किलसकै सोही नामको अप्राप्य नाटकको पुनर्लेखन हो भन्ने समीक्षकहरूको तर्क छ, जसमा प्रमिथसले ज्युस

(सेलीको जुपिटर) सँग आत्मसमर्पण गर्दै बरू अत्याचारी शासनका विरुद्ध रहेको मानव मनमाथि विजयका रूपमा आफूलाई स्थापित गर्छ ।

मेरी सेलीद्वारा रचित उपन्यास फ्रान्किन्स्टेन (१८१८) लाई आधुनिक प्रमिथसको प्रतीकका रूपमा चिनिन्छ । यस उपन्यासले आधुनिक मान्छे कसरी ज्ञानको खतरायुक्त क्षेत्रमा पुग्दछ भन्ने जिज्ञासातिर पाठकहरूलाई डोर्‍याउँछ ।

अङ्ग्रेजी स्वच्छन्दतावादी कवि जर्ज गोर्डन लर्ड बाइरन (सन् १७८८ - १८२४) ले तीन खण्ड तथा ५९ पङ्क्तिमा रचना गरेको प्रमिथस कविता सन् १८१६ मा प्रकाशित भएको थियो । सशक्त विद्रोही चेत प्रस्तुत भएको यस कवितामा उनले टाइटन प्रमिथसलाई अपशचात्तापी चरित्रका रूपमा चित्रित गरेका छन् ।

बाइरनका उक्त कवितामा उनले ज्युसले लगाएका सबै लाञ्छनाहरूको डटेर सामना गर्ने विद्रोही अमरपात्रका रूपमा प्रमिथसलाई प्रस्तुत गरेका छन् । ज्युसले प्रमिथसलाई दिलाएको पीडालाई बाइरनले आफ्ना कवितामा व्यक्त गरेका छन् । प्रमिथसलाई कस्तो प्रकारको सजाय दिइएको थियो भन्ने कुरालाई कविले प्रमिथसले पाएको प्रताडना र बलवान् हर्क्युलसबाट उनलाई दिइएको छुटकाराका माध्यमबाट कवितामा देखाएका छन् । स्वर्गबाट आगो चोरी गरेर मानव जातिलाई दिइकै कारण प्रमिथसलाई सजाय दिइएको भन्ने कविताको सार स्पष्ट हुन्छ ।

कवितामा स्वर मिथकीय प्रभाव छ । बाइरन यो कविता रच्दा प्रमिथसका र दैवी अग्निका मिथकबाट प्रेरित थिए भनिएको छ । किनभने उनको ग्रिसेलीहरू र ग्रीस देशसँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध समेत रहेको जानकारी पाइन्छ ।

स्पष्टतः : बाइरनको यस कविताका तीनवटा सार खिचन सकिन्छ-

१. प्रमिथसले स्वर्गाग्नि चोरेर ओलम्पस पर्वतमा ल्याउनु,
२. प्रमिथसलाई चट्टानमा साङ्लाले बाँध्नु र चीलले उनको कलेजो ठुड्नु र
३. हर्क्युलसले प्रमिथसलाई बन्धनमुक्त गर्नु ।

संसारको सर्वशक्तिमान् शासकवर्ग सकारण वा अकारण नै मानवको शत्रु वा प्रतिशोधी मालिक हुन्छ, तर त्यही मानिसको मुक्तिदाता पनि हुन्छ, जसले सर्वोच्च अस्तित्वलाई शान्त पार्न सक्छ र अन्त्यमा अनन्त सतावट, सास्ती र पीडाबाट छुटकारा पाउँछ । ऊ कसरी छुट्छ भन्ने

कुरा देखाउन गाह्रो हुन्छ । कि त शासकको पतन हुनुपर्छ कि त दुबै शक्तिहरूले सम्भौता गर्नुपर्छ (सेली, प्रमिथस अन्बाउन्ड : ११) ।

१.५ शोधको प्रयोजन :

प्रस्तुत शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा समाजशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत रत्न राज्यलक्ष्मी क्याम्पस नेपाली विषयको स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षको दसौँ पत्रको प्रयोजनका लागि प्रस्तुत गरिने छ ।

१.६ शोध विधि :

प्रस्तुत शोधकार्य तुलनात्मक अध्ययन विधिमा आधारित हुने छ । द्वितीयक सामग्री सङ्कलनका निमित्त पुस्तकालय विधि तथा विद्युतीय सन्जाल (इन्टरनेट) को प्रयोग गरिने छ । उपर्युक्त विधिहरू अनुसार सामग्री सङ्कलन गर्दा देवकोटाको महाकाव्य प्रमिथस र पी.बी. सेलीको नाटक प्रमिथस अन्बाउन्डसँग सम्बन्धित अनुसन्धानात्मक, समालोचनात्मक तथा तुलनात्मक लेख-सामग्रीहरू सङ्कलन गरी विश्लेषणको आधार तयार गरिने छ ।

१.७ शोधको शोधपत्रको रूपरेखा :

प्रस्तुत शोधपत्रलाई जम्मा ६ परिच्छेदमा निम्नानुसार विभाजन गरिएको छ । ती परिच्छेदहरूलाई पुनः विभिन्न शीर्षक तथा उपशीर्षकमा विभाजन गरी व्यवस्थित गरिएको छ -

- परिच्छेद एक : शोध परिचय
- परिच्छेद दुई : देवकोटा र सेलीका लेखकीय व्यक्तित्वको अध्ययन
- परिच्छेद तीन : देवकोटाको प्रमिथस लेखनको पृष्ठभूमि
- परिच्छेद चार : प्रमिथस महाकाव्य र प्रमिथस अन्बाउन्ड नाटकविच तुलनात्मक अध्ययन
- परिच्छेद पाँच : देवकोटामा परेको सेलीको साहित्यिक प्रभाव
- परिच्छेद छ : उपसंहार

१.८ सन्दर्भ सामग्री

परिच्छेद दुई

देवकोटा र सेलीका लेखकीय व्यक्तित्वको अध्ययन

२.१ तुलनात्मक साहित्य सिद्धान्त

साहित्यको एक स्वतन्त्र शाखाका रूपमा विदेशका विभिन्न विश्वविद्यालयहरूमा तुलनात्मक साहित्यको अध्ययन - अध्यापन कार्य हिजोआज विशेष महत्त्वका साथ भइरहेको पाइन्छ। अङ्ग्रेजी कवि म्याथ्यू आर्नोल्डले सन् १८४८ मा आफ्ना एक पत्रमा सबभन्दा पहिले कम्पेरिटिभ लिटरेचर पदको प्रयोग गरेको कुरा जी. डब्ल्यू. इ. रसलद्वारा सम्पादित म्याथ्यू आर्नोल्डको पत्रमा उल्लेख गरिएको छ।

तुलनात्मक शब्दमा तुलना गर्ने प्रक्रिया जोडिएको हुन्छ र तुलनामा वस्तुहरूलाई यसप्रकार प्रस्तुत गरिन्छ जसबाट ती वस्तुहरू बिचको साम्य वा वैषम्य पत्ता लगाउन सकियोस्। यस दृष्टिबाट अङ्ग्रेजीमा तुलनात्मक शब्दको प्रयोग लगभग सन् १५९८ देखि भइरहेको पाइन्छ किन भने यसै समयमा फ्रान्सिस मेयर्सले यही अर्थलाई ध्यानमा राखेर अ कम्पेरिटिभ डिस्कोर्स अफ आवर इङ्लिस पोयट्स विद द ग्रीक, ल्याटिन एण्ड इटालियन पोयट्स भन्ने पुस्तक लेखेका थिए तापनि तुलनात्मक तथा साहित्य यी दुई शब्द युग्महरूको प्रयोग गर्दै पहिलो पल्ट आर्नोल्डले तुलनात्मक साहित्य पदावलीको निर्माण गरेर भनेका थिए- 'पचास वर्ष अघिको तुलनात्मक साहित्यमा ध्यान दिने हो भने युरोपका तुलनामा इङ्गल्याण्ड धेरै पछाडि परेको छ' (चौधुरी, १९८३ इ. : १ - २)।

तुलनात्मक साहित्य एक भन्दा अधिक भाषाहरूमा रचित साहित्यको अध्ययन हो र यी दुईका बिचमा गरिने तुलना नै यस अध्ययनको प्रमुख अङ्ग हो। एक भाषामा लेखिएको साहित्यको अध्ययन होस् वा एक भन्दा बढी भाषामा लिखित तुलनात्मक साहित्यको अध्ययन होस्, दुवै स्थितिमा अध्ययनको केन्द्रीय विषय भनेको साहित्यकै अध्ययन हो। यसर्थ तुलनात्मक साहित्यलाई कुनै एक भाषामा लिखित साहित्यका अध्ययनबाट अलग गर्न सकिँदैन।

तुलनात्मक साहित्यका प्रमुख दुई सम्प्रदाय फ्रान्सेली-जर्मनेली स्कूल तथा अमेरिकाली स्कूलले तुलनात्मक साहित्यका स्वरूपलाई व्याख्या गर्दै यसका विविध विशेषताहरूको उल्लेख गरेका छन्। यी दुई सम्प्रदायका अनुसार तुलनात्मक साहित्यको अध्ययनका दुई स्वरूप पाइन्छन् : पहिलोमा साहित्यका इतिहासको अध्ययनलाई प्रमुख आधार मानिन्छ भने दोस्रोमा

कलापरक काव्यशास्त्रीय सौन्दर्यमूलक तथा विश्लेषणात्मक अन्तर्दृष्टिका आश्रयबाट अध्ययनको प्रसार हुन्छ ।

सन् १९०७ मा रवीन्द्रनाथ ठाकुरले विश्वसाहित्य को उल्लेख गर्दै साहित्यको अध्ययनमा तुलनात्मक दृष्टिको आवश्यकतामाथि जोड दिएका थिए (चौधुरी, १९८३ : भूमिका) । निरालाका कृतिमा रवीन्द्रनाथको, रवीन्द्रनाथमा सेली, उपनिषद् तथा कबीरको प्रभाव पर्नु वा इटालेली उपन्यास आइ प्रोमेसी स्पासीमा अङ्ग्रेजी उपन्यासकार वाल्टर स्कटको सीधा प्रभाव विवेचनलाई तुलनात्मक अध्ययन स्वीकार गर्न सकिन्छ । कहिलेकाहिँ वैषम्यमूलक तुलनालाई पनि यसअन्तर्गत स्थान दिइएको पाइन्छ ।

तुलनात्मक साहित्यका अध्ययनलाई मूलरूपमा ऐतिहासिक वा कालक्रमिक नमानेर एककालिक वा कलात्मक दृष्टिबाट एक स्वतन्त्र र सम्पूर्ण प्रणाली मानिन्छ । युरोपेली परम्परा आफ्नै संस्कृतिको संश्लेषित रूप तथा सेमेटिक संस्कृतिको आश्रयबाट विस्तारै विकास भएको पाइन्छ । यसै कारण बाइबलमा दक्षिण-पश्चिम एशियामा जुन साहित्य सम्मिलित छ त्यो पनि युरोपेली विश्वसाहित्यको एक अङ्ग नै बनेको थियो । यसै सन्दर्भमा युरोपमा तुलनात्मक साहित्यको विकास भएको हो । वस्तुतः विभिन्न युरोपेली भाषिक क्षेत्रहरूमा विकसित हुने साहित्यसँग सम्बन्धित साहित्यिक विधाहरू, आलोचना तथा सिद्धान्त, साहित्यिक आन्दोलन वा दुई अथवा तीन कृतिहरू या कृतिकारहरूका विशिष्ट अध्ययनलाई तुलनात्मक साहित्यका रूपमा स्वीकार गरियो ।

२० औँ शताब्दीका प्रारम्भसम्ममा विश्वसाहित्य र युरोपेली साहित्यका परिधिभिन्न तुलनात्मक साहित्य सीमित रहेको पाइन्छ । २० औँ शताब्दीमा विश्वसाहित्यका अर्थमा एक क्रान्तिकारी परिवर्तन आयो । विश्वका बारे युरोपकेन्द्रित जातिगत अवधारणा र त्यसका अर्थमा एक प्रकारको व्यापकता आयो र सो अवधारणाअन्तर्गत विश्वका दोस्रो क्षेत्रका साहित्य तथा तिनका बिचमा तुलनात्मक अध्ययन गर्ने मार्ग प्रशस्त गरिएपछि सार्वभौम स्तरमा साहित्यका इतिहासलाई नै विश्वसाहित्य मान्न थालिएको पाइन्छ ।

तुलनात्मक साहित्यले दुई देशका साहित्य वा दुई भिन्न राष्ट्रका लेखकहरूका बिचको तुलनात्मक सम्बन्धको अध्ययन गर्दछ । देश र कालका सन्दर्भमा पनि विश्वसाहित्य महान् हुन्छ

। यस श्रेष्ठ साहित्यका उदाहरण स्वरूप डिभाइन कमेडी, डन किहोटे, प्याराडाइज लस्ट, शाकुन्तल, कुमार सम्भव, प्रमिथस सम्बन्धी काव्यहरू आदिलाई लिन सकिन्छ ।

साहित्यकारहरू एक अर्काबाट प्रभावित हुने कुरालाई ईश्वर बरालले यीट्स रवीन्द्रनाथ ठाकुरबाट, रवीन्द्र ह्वीट्मनबाट, इलियट भारतीय उपनिषद्बाट, गेटे कालिदासबाट, देवकोटा वर्डस्वर्थ, सेली र कीट्सबाट र सम यीट्स, सेक्सपियर र बर्नार्ड शावाट प्रभावित भएका कुरा प्रस्तुत गरेका छन् (जोशी २०४८ : १०३) ।

कतिपय तुलनात्मकतावादी आलोचकहरूका अनुसार अतीतका साहित्यिक कृतिहरूको तुलनात्मक अध्ययन भएका अवस्थामा सो अध्ययनलाई तुलनात्मक विश्वसाहित्य भन्न उचित हुन्छ ।

क्लियोपाट्रा र सीतामा के समानता छ, मध्ययुगीन महाकाव्यका नमुना रामायण, महाभारत वा रघुवंशमध्ये कुन हो, हिन्दी वा नेपाली स्वच्छन्दतावादीहरूलाई बाइरन भन्दा सेली र वर्डस्वर्थ किन प्रिय छन्, मध्ययुगीन काव्यका तुलनामा संस्कृत साहित्य किन अधिक अलङ्कृत छ, प्राकृत काव्यमा निहित जीवनको यथार्थलाई तत् रूपमा किन स्विकार्न सकिएन भन्ने जस्ता प्रश्नहरूको समाधान खोज्न सामाजिक तथा सांस्कृतिक क्षेत्रमा प्रवेश गर्नुपर्छ र त्यहाँ विश्वसाहित्य र तुलनात्मक साहित्यका विचमा रहेको अन्तर स्पष्ट हुन्छ ।

रवीन्द्रनाथ ठाकुरका अनुसार विश्वका विभिन्न भाषामा रचित साहित्य एक सम्पूर्ण एकाइ हो किनभने असङ्ख्य ऐतिहासिक तथा आध्यात्मिक अन्तर्सम्बन्धद्वारा रचित विश्वसाहित्यमा यसको खोजी र अध्ययन नै तुलनात्मक साहित्यको प्रमुख कार्य हो ।

तुलनात्मक रूपमा सेक्सपियरका नाटक बुभन ग्रिसेली नाटककार एस्किलस तथा रोमेली नाटककार सेनेकाका नाटक पढ्नुपर्ने, मिल्टनका नाटक बुभन होमर र भर्जिलका शास्त्रीय महाकाव्य लेखनका आधारहरू पढेर समीक्षा गर्नुपर्ने सुभाब पाइन्छ (अधिकारी, २०६६ : ०२) ।

नेपाली साहित्यका सन्दर्भमा भानुभक्तका रामायणबाहेक अरू कविता पनि संस्कृतबाटै प्रभावित भएको पाइन्छ । उनको बधूशिक्षामा समाजमा महिलाहरूको स्थानबारे मनुस्मृतिको व्याख्याबाट प्रभाव परेको पाइन्छ भने रवीन्द्रनाथ ठाकुरको गीताञ्जलीमा पनि संस्कृतको प्रशस्त प्रभाव परेको पाइन्छ । लेखनाथको ऋतुविचारमा कालिदासकृत ऋतुसंहारको, सत्यकलि संवादमा भरत-भारतीको, पिँजडाको सुगामा पन्जरबद्ध कीरको तथा तरुण तपसीमा हिन्दी कवि

जयशङ्कर प्रसादको **कामायनी** काव्यको अनुकृति पाइने कुरा बताइएको छ । लेखनाथको युग संस्कृत र हिन्दी साहित्यबाट बढी प्रभावित थियो भने त्यसपछिका नेपाली साहित्यमा अङ्ग्रेजी साहित्यको प्रभाव परेको देखिन्छ । लेखनाथपछि धरणीधर कोइराला, सम तथा देवकोटामा परेको अङ्ग्रेजीको प्रभाव सर्वप्रथम दार्जिलिङ्-कालिम्पोङका रामकृष्णले देखाए (अधिकारी, २०६६ : २७ - २८) ।

जर्मन महाकवि गेटे पनि कालिदासको **अभिज्ञान शाकुन्तल**बाट कति प्रेरित र प्रभावित थिए भन्ने कुराको प्रमाण उनको **फाउस्ट** नाटकका मङ्गलाचरणमा प्रस्तुत हुनाले पनि साहित्यिक प्रभावमा समय तथा स्थानको सीमा नरहने स्पष्ट हुन्छ ।

साहित्यिक समस्याको अध्ययनमा एक भन्दा बढी भाषाहरूका साहित्यको उपयोग गरिन्छ । विभिन्न साहित्यहरूको अध्ययन नै तुलनात्मक साहित्य हो साथै साहित्यका साथ प्रतीति र ज्ञानका क्षेत्रको पनि तुलनात्मक अध्ययन हो । अतः तुलनात्मक साहित्य दुई साहित्यको आपसी सम्बन्धको अध्ययनसम्म सीमित हुन्छ ।

२.२ देवकोटा र सेलीका लेखकीय व्यक्तित्वको अध्ययन

२.२.१ देवकोटाको लेखकीय व्यक्तित्व

नेपाली भाषा-साहित्याकाशका शीर्ष तथा अग्रणी महापुरुष महाकवि लक्ष्मी प्रसाद देवकोटा नेपाली साहित्यका सर्वोच्च र विराट् प्रतिभा पनि हुन् । राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय साहित्यिक क्षेत्रमा उनको छुट्टै पहिचान रहेको पाइन्छ । नेपाली भाषा-साहित्यका पर्याय नै बनेका देवकोटा यस सन्दर्भमा **न भूतो न भविष्यति** हुन् भने हुन्छ । उनले सिर्जेका दर्जनौं कृतिहरूले उनलाई अमर तुल्याएका छन् । साहित्यिक यात्रामा आइपरेका पारिवारिक, सामाजिक, राजनैतिक आदि उतारचढावका बावजुद उनले आजीवन साहित्यिक लेखनकार्यलाई निरन्तरता दिइरहे । फुटकर कविता, महाकाव्य, निबन्ध, प्रबन्ध, कथा, उपन्यास, नाटक, समालोचना आदि हरेक विधामा उनले आफ्नो स्थान कायम गरेको पाइन्छ । कलात्मक तथा काव्यात्मक, नवीन तथा पोथीसुलभ भावाभिव्यक्ति देवकोटाका निजी विशेषता भइकन सङ्ख्यात्मक र गुणात्मक कसीमा पनि उनी अब्बल दर्जाका स्रष्टा प्रमाणित हुन्छन् ।

विक्रम सम्बत् १९६६ साल कार्तिक २७ गते शुक्रवार कृष्णपक्ष अमावस्या तिथि लक्ष्मीपूजाका दिन विशाखा नक्षत्र तुला राशीमा रातको ९ बजेर ४५ मिनेट जाँदा धोबीधारा टोलको ब्लक नं. २१/५४१ को घरमा पण्डित पिता तिलमाधवकी कान्छी धर्मपत्नी अमर राज्यलक्ष्मीदेवीबाट साहिँला पुत्ररत्नका रूपमा जन्मेका देवकोटा चार वर्षकै उमेरमा आउँले सिक्किस्त भए (पाण्डे, २०६६ : ०३) । सानैदेखि कुशाग्र बुद्धिका देवकोटाको १९७४ वि.को चैत्रमा आठ वर्षको उमेरमा उपनयन संस्कार सम्पन्न भयो । रोगाक्रान्त भइरहे तापनि सानैदेखि संस्कृत, नेपाली कविता र अङ्ग्रेजी भाषाप्रति उनको लगाव बेजोडकै रहेको पाइन्छ ।

स्वभावतः विद्रोही रहेकाले राणाविरोधी आन्दोलनका क्रममा २००७ साल अघि भारत पुगेर देवकोटाले बनारसमा युगवाणी पत्रिकामा काम गरे । सन् १९४७ को जनवरीमा गान्धीको हत्या हुँदा उनले बापू शीर्षकमा रचेको सनेटबाट उनी आजसम्म नेपालका एकमात्र सनेट लेखक भएको पुष्टि हुन्छ । नौ भाषाका ज्ञाता तथा त्रिचन्द्र कलेजमा अङ्ग्रेजी भाषाकै प्राध्यापक भएका देवकोटामा वर्डस्वर्थ, बाइरन, इलियट, सेली लगायतका पश्चिमी साहित्यकारका रचनाहरूको गहिरो छाप पाइन्छ भने उनका रचनामा प्रशस्त मौलिकता पनि पाइन्छ ।

२०१५ सालमा देवकोटाले रुसको तासकन्दमा भएको अफ्रोएसियाली लेखक सम्मेलनमा गरेको अङ्ग्रेजी भाषणबाट उनमा भएको अङ्ग्रेजी भाषाका विद्वत्ताको पारख हुन्छ ।

भारतका महान् तीन कविहरू पन्त, प्रसाद र निरालाको कवित्व तथा गद्यशक्ति एउटै देवकोटामा विद्यमान छ भनी विश्वविख्यात् दार्शनिक एवम् लेखक राहुल साङ्कृत्यायनले भनेका छन् । भारतबाट आएका साहित्यकारद्वय राहुल साङ्कृत्यायन र कमला साङ्कृत्यायनले हर्षविभोर हुँदै देवकोटाका प्रातिभ व्यक्तित्वको उच्च मूल्याङ्कन गरेका थिए भन्दै उनी नेपालका महाकवि र अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा विश्वकवि भएको दधिराज सुवेदीले बताएका छन् (धरावासी, २०६७ : ५८) ।

देवकोटा मानवतावादका पक्षमा लेख्ने उदार चिन्तक र लेखक भएको कुरा डा. पद्म देवकोटाले त्यस विषयमा अनुसन्धान गरेर पुष्टि पनि गरेका छन् । देवकोटालाई विदेशी ख्यातिप्राप्त कविहरू वर्डस्वर्थ, बाइरन, इलियट, सेली आदिसँग उनका लेख रचनाका माध्यमबाट नेपाली लेखक देवकोटासँग तुलनात्मक अध्ययन गरी विद्यावारिधि गरेका डा.

इन्द्रविलास अधिकारीले देवकोटालाई पश्चिमी मुलुकसँग परिचित गराउनमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेका छन् (कायस्थ, २०६७ : १८६) ।

देवकोटाका महाकाव्य, खण्डकाव्य, कविता, निबन्ध, उपन्यास, कथा, नाटक आदि गरी करिब ६२ वटाभन्दा बढी पुस्तक प्रकाशित देखिन्छन् (कायस्थ, २०६७ : १८६) । देवकोटा आफैले आफ्नो शाकुन्तल महाकाव्यको अङ्ग्रेजी रूपान्तरण गरेका छन् । आर्यघाटमा रचित प्रमिथियन पेन..... भन्ने उनका कवितामा तीब्र भावनाज्ज्वारको प्रस्फुटन भएको पाइन्छ । अङ्ग्रेजीमा लेख्नु र नेपाली भाषालाई अङ्ग्रेजीमा रूपान्तरण गर्नु श्रेयस्कर कार्य रहेको कायस्थको ठम्याइ छ ।

देवकोटाबारे साहित्यकार नरेन्द्रराज प्रसाईँद्वारा लिखित जीवनी देवकोटाको जीवनशैली समग्र देवकोटाको सङ्क्षिप्त रूप मान्न सकिन्छ । ५२ पृष्ठमा संरचित यस कृतिमा देवकोटाका जीवनका महत्त्वपूर्ण घटना र सन्दर्भलाई सरलीकृत ढङ्गमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

६५० भन्दा बढी फुटकर कवितासहित कवितासङ्ग्रहहरू, २१ खण्डकाव्य, ६ महाकाव्य, १ उपन्यास, १ कथासङ्ग्रह, १ अनूदित र २ मौलिक निबन्धसङ्ग्रह, ४ भन्दा बढी नाटक, अङ्ग्रेजी भाषामा कविता तथा निबन्धहरू लगायत रचना सिर्जना गरेका देवकोटाका कैयौं रचनाहरू (चैतन्य, २०५९ : २०३) अझै पनि अपूर्ण, अप्रकाशित र नभेटिएका अवस्थामा छन् भन्ने विश्वास गरिन्छ । जम्मा ५० वर्षको जीवन अवधिमा ४ दशकको साहित्यसाधनाले यी कृतिहरू नेपाली साहित्यभण्डारका अजस्र स्रोत बन्न पुगेका छन् ।

२.२.२ सेलीको लेखकीय व्यक्तित्व :

सेलीको जन्म अगस्ट ४, १७९२ मा एक सङ्कीर्ण मध्यमवर्गीय ग्रामीण परिवारमा भएको थियो । उनले प्रारम्भिक शिक्षा आफ्नै घरमा बहिनीहरूसँगै गरे भने सन् १८०२ मा ब्रान्डफोर्टको सिअन हाउस स्कुलमा भर्ना भए । विद्या आर्जनको अनुभव उनमा विचित्रको रह्यो । सानैदेखि निरङ्कुशता र पाशविक वृत्तिका विरोधी सेलीको स्वतन्त्र मनोवृत्तिको परिपोषण हुन नसकेका कारण त्यहाँबाट उनी ग्रिक भाषा स्वाध्यायनतर्फ उन्मुख भए र त्यसमा प्रवीणता समेत हासिल गरे । १८०८ मा क्याम्ब्रिजमा प्रवेश गरी अध्ययन सुरु गरे तापनि सेलीभित्र

क्रान्तिको भावना उथलपुथल भइरहेको थियो र उनी तात्कालिक सामाजिक व्यवस्थादेखि पनि असन्तुष्ट थिए । स्वतन्त्र चिन्तनबाट प्राप्त उपलब्धिका आधारमा उनले **नेसेसिटि अफ् अथिडज्म** भन्ने पुस्तक प्रकाशनमा ल्याए । विश्वविद्यालयका अधिकारीहरूले उनका यस कृतिप्रति प्रश्न उठाए तर सेली भुक्न तयार भएनन्, अन्ततः उनी विश्वविद्यालयबाट निस्काशित भए (सिंह : १९६५ : १८७) ।

आकर्षक, प्रेमी, स्वतन्त्र, दृढ र उदार प्रवृत्तिका सेली प्रकृतिका उपासक मानिन्छन् । 'वाणीविहीन वायुमा एक वाग्मिता तथा प्रवाहित पानी अनि तिनका छेउमा सर्ल्याड्सुर्लुड् गर्ने बुट्यानहरूमा एक सङ्गीत जुन हाम्रो हृदयसँग अव्यक्त रूपमा सम्बन्धित हुनाका कारण त्यसले हाम्रा आत्मालाई नाचन बाध्य बनाउँछ र हाम्रा आँखामा रहस्यमय कोमलताका आँसु प्रवाहित हुन्छन् । यी आँसु एकान्तमा कुनै प्रेयसीद्वारा प्राप्त गीत वा राष्ट्रिय सफलतामा प्राप्त आनन्दका कारण निस्केको आँसुभन्दा कम हुँदैनन्' (सेली, **अन लभ** निबन्ध : प्रका. १८४०) ।

सेलीको व्यक्तित्व क्रान्तिकारी थियो । उनी दासताबाट मुक्तिलाई मानवताको सबैभन्दा महान् विजयका रूपमा स्विकार्दथे । दासता नै उत्पीडन र शोषणकी जननी हुन् भन्ने सेली **बसुधैव कुटुम्बकम्** का समर्थक थिए (ऐः, १३ : खण्ड ग) ।

प्रमिथस अन्बाउन्डमा सेली आफ्ना विचारमा पर्याप्त दृढ देखिएका छन् । उनी आत्मशुद्धीकरणद्वारा दुर्गुणको नास गर्न सकिने कुरामा सहमत पाइन्छन् । आत्मपरिष्कारका लागि मानिसले घृणाको त्याग गरी प्रेमलाई ग्रहण गर्नुपर्छ । प्रेमलाई उनले कुविचारमाथि विजय गर्ने एक मात्र साधन मानेका छन् । उनका विचारमा प्रेम नै सृष्टिका कणकणमा व्याप्त छ (ऐः, २०३ : खण्ड ग) ।

सेलीको प्रमिथस अन्बाउन्डमा उनको आफ्नै कृति **रिभोल्ट अफ इस्लाम**को पुनरावृत्ति भएको पाइन्छ । प्रमिथस अन्बाउन्ड लेख्नु पूर्व नै सेलीले **रिभोल्ट अफ इस्लाम, मास्क अफ अनाकी, जुलियन र मेडोलो, अलास्टर** आदि लेखिसकेका थिए भने यी सबैमा उनको क्रान्तिकारी स्वरूप र मानवप्रेम कुनै न कुनै रूपमा चित्रित भएको पाइन्छ । यी सबै विचारधाराको समग्र रूप प्रमिथस अन्बाउन्डमा मिल्दछ (ऐ, ४ : ग) । यस नाटकका घटनाले अपरिचित एवम् कल्पनापूर्ण वातावरणमा अस्तित्व ग्रहण गरेको छ । त्यसमा चित्रित वातावरण यति विचित्रको

छ कि परिचित विश्वसँग नाटकको वातावरणको सम्बन्ध स्थापित गर्न कठिन छ । सोफोक्लिजले इडिपसका मस्तिष्कलाई विश्वको संज्ञा दिएका थिए तर सेलीले आफ्ना बिचारलाई नै विश्वको संज्ञा दिएको पाइन्छ । उनको यो विचार प्राय : ग्रिक देवकथाहरूसँग सम्बद्ध रहेको भेटिन्छ । एस्किलसले प्रमिथस बाउन्डमा प्रमिथस र ज्युसविच सम्भौता गराएका छन् तर सेलीमा यस प्रकारको सम्भौताको कुनै चिह्न देखिँदैन । त्यसैले उनी स्वाभिमानी रहेको पुष्टि हुन्छ । उनले डेमोगोर्गनका चित्रणलाई पनि ग्रिक देवकथाहरूमा भन्दा भिन्न रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् (ऐ, ६ : ग) ।

प्रमिथसको आदर्शवादी स्वभावमा बौद्धिक एवम् नैतिक तत्त्वहरूको अभिन्न मिश्रण पाइन्छ । अतः यो सद्भावना एवम् सद्देश्यका लागि प्रमिथस अविच्छिन्न रूपमा लागि रहे । जे. ए. सिमोन्सका शब्दमा प्रमिथस मानवमस्तिष्कका आदर्शीकृत रूप हुन् भनी सिंहले चर्चा गरेका छन् ।

नाटकका प्रमुख नायक प्रमिथसका सहयोगिनी कन्या प्यान्थिया, आयोन र एसिया समुद्रसुताहरू हुन् । तिनीहरू क्रमशः विश्वास, आशा र प्रेमका प्रतीक मानिन्छन् । तिनलाई कविहरूले बुद्धि उद्बुद्ध गर्ने र त्यसलाई सर्वोत्कृष्ट रूपमा क्रियाशील बनाउने शक्तिको समाहित रूप मानेका छन् । तिनका विरुद्ध लागेका जुपिटर (ज्युस) मानवस्वभावमा दृष्टिगोचर हुने पाशविक प्रवृत्तिका प्रतीक हुन् । उनी निरङ्कुश छन् र उनमा अरूलाई शासन गर्ने तीव्र इच्छाशक्ति रहेको पाइन्छ । उनी अन्धविश्वास एवम् भयका आधारमा शासन गर्न चाहन्छन् र यसैका परिणामस्वरूप उनका शासनमा अज्ञानता र उत्पीडनको प्रसार पाइन्छ । उनी सत्कर्मका स्थानमा अन्यायपूर्ण, विध्वंशक र असहिष्णुका रूपमा उपस्थित भएका छन् । यसप्रकार प्रमिथस र ज्युसमा सङ्घर्षमय प्रेम र निरङ्कुश विध्वंशक सिद्धान्तका बिचको द्वन्द्व पाइन्छ ।

डेमोगोर्गन ज्युसपुत्र हुन् । स्पेन्सर र मिल्टनका रचनामा पनि यिनको प्रशस्त चर्चा भएको पाइन्छ तर उनीहरू डेमोगोर्गनलाई सैतानको पक्ष लिएका कारण तिनलाई सेलीले भन्दा भिन्न रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । मिल्टनको प्याराडाइज लस्टमा निरङ्कुशताविरोधी सैतान जस्तै हुँदाहुँदै पनि दुर्गुणमुक्त भएकै कारण सेलीले डेमोगोर्गनलाई नाटकमा चुनेका हुन् र सेलीले ज्युसका शक्तिको सर्वनासको प्रतीक मानेको पाइन्छ ।

सेलीमा प्लेटोको पनि प्रभाव परेको पाइन्छ र प्रमिथस अन्बाउन्डमा त्यो कुरा मिल्न आउँछ । नाटकको पहिलो दृश्यमा सेली मूल्यवान् विचारको प्रयोग गर्छन् ।

सेलीले न्याय र अन्यायको बृहत प्रश्न उठाएर केवल अरू मानिसलाई मात्र त्यसबारे सोच्न बाध्य बनाएनन् बरू उनी समेत त्यो प्रश्नबाट तटस्थ रहन पाएनन् । उनी द्रष्टाले भैँ देख्छन् र धर्मगुरु (प्रोफेट) ले भैँ समाधान उपस्थित गर्छन् । अत्यन्त दुष्कृत्यबाट प्रताडित विश्वका लागि अनन्त प्रेम एक मात्र शरणकेन्द्र हो भन्ने उनको विश्वास छ । नाटकका प्रथम अङ्कमा सेली क्राइस्टको दर्शन गराउँछन् । उनी सेलीका लागि महात्मासदृश दृष्टिगोचर हुन्छन् जो अरूका सुखका लागि आफ्ना सबै सुख उत्सर्ग गरेर मानव कल्याणका निम्ति क्रसको असहनीय पीडा स्वीकार गर्न पुग्छन् ।

प्रमिथस मानवबुद्धिका सर्वोत्कृष्ट स्वरूपका प्रतीक मानिन्छन् । आरम्भमा प्रेमको वास्तविकता बताउन सेली असमर्थ छन् । उनी यस गेय नाटकमा प्रेमको विराटताबारे पर्याप्त सतर्क रहेका सत्यको उद्घाटन युद्धमा आत्माद्वारा गाइएको मृत्युगानका पङ्क्तिहरूबाट हुन्छ (प्रमिथस अन्बाउन्ड, १ : ७०५) ।

प्रमिथस अन्बाउन्डका भूमिकामा सेलीका विचारलाई अभि सुवेदीले स्पष्ट रूपमा यसरी राखेका छन् । उनका अनुसार 'काव्यले एक यस्तो आदर्श नायक प्रस्तुत गर्नुपर्छ जो हामीले अनुकरण गर्न लायक होस्' (सुवेदी, २०३० : १८०) । यसप्रकार सेलीले प्रमिथसलाई सैतान भन्दा असल नायक भनेका छन् ।

२.३ निष्कर्ष :

समग्र आधुनिक नेपाली साहित्यबाट देवकोटाका कृतिहरूलाई हटाइदिने हो भने नेपाली साहित्य फाँट अधुरो र अपूर्ण बन्न जान्छ । यसरी नेपाली साहित्यिक भण्डारमा देवकोटा एक वजनदार साहित्यिक व्यक्तित्व भएको पुष्टि हुन्छ । महाकाव्यका सन्दर्भमा अप्रकाशित र अपूर्ण महाकाव्यहरू : नेपालीमा नौ, संस्कृतमा दुई र अंग्रेजीमा दुई गरी जम्मा १३ वटा महाकाव्य लेखन थालेकामा छ वटा नेपाली भाषामा र अङ्ग्रेजीमा एक गरी जम्मा सातवटा महाकाव्य मात्र हालसम्ममा प्रकाशित भएको पाइनुलाई परिमाणात्मक दृष्टिले विश्वसाहित्यकै सन्दर्भमा अद्वितीय नमुना पुष्टि हुन्छ । ती सम्पूर्ण महाकाव्यहरूलाई एकै ठाउँमा राखेर हेर्ने हो भने गुण

र परिमाण दुबैका दृष्टिले देवकोटा सर्वश्रेष्ठ महाकवि ठहरिन्छन् । सहज प्रतिभाका कुबेर महाकवि एकलैले नेपाली साहित्यलाई यतिका महाकाव्य प्रदान गर्नुलाई साहित्यिक कीर्तिमानमा अहिलेसम्म कै सर्वोच्च स्थान दिन सकिन्छ ।

उता सेली स्वयम् सक्रिय क्रान्तिकारी योद्धा भएकाले विद्रोहका गतिविधिमा तन, मन र धनले सहभागी भइरहन्थे र उनको नाटक यही चेतनाको सशक्त अभिव्यक्ति भएको पुष्टि हुन्छ । स्वच्छन्दतावादमा आधारित सेलीको नाटकमा प्राकृतिक वैचित्र्य र अनौठोपना, संवेग, आवेग, ईश्वर र सृष्टिसम्बन्धी रहस्यमय तत्त्व पाइन्छन् तापनि उनका लेखनमा प्राकृतिक परिवर्तन जस्तै कहिले विद्रोह, कहिले क्रान्ति त कहिले राजनीतिक दर्शन भेटिन्छन् । सेली व्यक्तिगत व्यथा, पीडालाई पनि सांसारिक र सारा मानवसमुदायका साभा कष्ट सम्भन्छन् । उनी संसारको गरीबी, पीडा अनि दुःखमा छट्पटिएर संसारबाट रोग, भोक, दुःख, कष्ट आदिको उन्मूलन गर्नुपर्ने सङ्केत आफ्नो काव्यमा गर्छन् । गीतिकवि भएकाले पनि उनका नाटकमा कोमलता, सरसताका साथै असन्तोष र विद्रोह स्वाभाविक रूपमा आउँछन् । वर्तमानप्रतिको असन्तोष र घृणा प्रकट गर्दै उनी प्रकृतिलाई आफूमै समावेश गरी वैयक्तिक समेत बनाउँछन् । यसरी हेर्दा सेली प्रकृतिको प्रेम र सौन्दर्यका समन्वयेताका रूपमा पाइन्छन् ।

सेलीको र देवकोटा दुवैमा सैली र भावाभिव्यक्तिको सरलता, निजीपना र कल्पनाको उडान पाइन्छ । पूर्वीय रहस्यवादमा आधारित सेलीको यस नाटकमा राजनीति र साहित्यको समन्वय पाइनुका साथै नायक प्रमिथसलाई महामानवका रूपमा स्वीकार गरिएको छ । नाटक सुखान्त र महान् गणराज्यको दर्शनमा आधारित रहेको छ । आदर्शवादिताको स्पष्ट झल्को पाइने सेलीको नाटक चार अङ्क र नौ दृष्यमा विभक्त भई रामराज्यको सफल उदाहरण बनेको छ । सेलीका नाटकमा नायक प्रमिथसलाई एक दुर्दमनीय र अजेय नायकका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । साहित्य र राजनीतिको समन्वय हुनाका साथै उनको आदर्शमयता, संयम, शालीनता र गरिमाको उच्चतम काव्यात्मक प्रस्तुतिले नाटक श्रेष्ठतम कोटिको रचना ठहरिएको छ ।

प्रमिथस धीर, दृढ र साहसी काव्यात्मक चरित्र हुन् र उनमा नैतिकता र बौद्धिकताको परिपाक पाइन्छ । प्रमिथस जस्ता नायकलाई ज्युस जस्ता मानवता विरोधी अत्याचारीसँग सम्झौता गर्न नदिने अठोट गरी रचना गरिएको यस प्रबल काव्यात्मक प्रवाहयुक्त गीति

नाटकमा मानवको सर्वोपरि शक्ति, क्षमता, विश्वन्याय, सम्मान, स्वतन्त्रता, भ्रातृत्व, समानता, शाश्वत सद्भाव, सम्पन्नता र सुरक्षा एवम् कल्याण जस्ता कुराको प्राप्ति हुने सङ्केत मिलेको सकारात्मक परिस्थितिमा नाटक टुङ्गिएको छ । सुमधुर सङ्गीतमय भङ्कृति, प्रचुर कल्पनाशीलता, मृदुल सिर्जनशील कवितात्मकता, नितान्त मौलिक र सशक्त विम्बविधान अनि बाइरनको जस्तो सम्भौताहीन अनि पीडित विद्रोह, परिवर्तन, धैर्य, कठोर सिद्धान्तनिष्ठता, मानवप्रतिको परम मित्रमयता, विवेक, स्वतन्त्रता, सम्मान, न्याय, प्रेम एवम् कल्याणका पुजारी सेलीको प्रमिथस सिर्जनशीलताका दृष्टिले विश्वसाहित्यमा एउटा महान् योगदान मान्न सकिन्छ । उपर्युक्त आदर्श गुणहरूकै कारण देवकोटाको महाकाव्य र सेलीका नाटकमा पर्याप्त तुलनीय गुणहरू देख्न सकिन्छन् । यिनै आधारहरू यस शोधको प्राप्ति हुन् ।

परिच्छेद तीन

देवकोटाको 'प्रमिथस' महाकाव्य लेखनको पृष्ठभूमि

३.१ काव्य र नाटक विश्लेषण

३.१.१ महाकाव्य

कुनै प्रकारको श्रेष्ठ प्रबन्धलाई महाकाव्य मान्दै राजशेखरले यसमा महाकविका विलक्षण प्रतिभाले अपूर्व नूतन सन्देश सुनाउन पुरातन विषयलाई पनि चम्किलो पारेर उल्लेख गरेको हुन्छ भनेका छन् । महाकाव्यमा काव्यविषयक सबै गुण सम्मिलित भई यसमा महाकविको दिव्यदृष्टि, स्वतन्त्र प्रतिभा र सूक्ष्म चिन्तनले अनिर्वचनीय विषयवस्तुलाई समेत राम्ररी केलाएको हुन्छ (तिमसिना, २०३० : ६१) भन्ने उल्लेख भएवाट महाकाव्यसम्बन्धी राजशेखरको यति मात्र विचार निकाल्न सकिन्छ । महाकाव्यसम्बन्धी चिन्तन प्रस्तुत गर्ने संस्कृत साहित्यशास्त्रीहरूमध्ये भामह, दण्डी, रुद्रट र हेमचन्द्र र विश्वनाथ प्रसिद्ध छन् । अग्निपुराण, ईशानसंहिता, भामहको काव्यालङ्कार, हेमचन्द्रको काव्यानुशासन, विश्वनाथको साहित्यदर्पणमा महाकाव्यको चर्चा तथा विवेचना पाइन्छ ।

भामहका अनुसार महाकाव्य सुखान्त र सर्गबद्ध हुन्छ र यसमा जीवनका विविध पक्षहरूको वर्णन गरिएको हुन्छ । उनले महान् चरित्रमाथि आधारित लामो कथानक र नाटकीय पञ्चसन्धियुक्त महाकाव्य उत्कृष्ट र अलङ्कृत शैलीमा लेखिएको हुनुपर्ने कुरा उल्लेख गर्दै धर्मार्थकाममोक्ष (चतुर्वर्गफल) र सदुपदेश प्रदान गर्नु महाकाव्यको उद्देश्य हुनुपर्छ भनेका छन् (ऐ., पृ. : ६२) ।

दण्डीका मतमा महाकाव्य बृहदाकारको सर्गबद्ध र पञ्चसन्धियुक्त हुन्छ । यसको विषयवस्तु ऐतिहासिक कथावस्तुमा आधारित हुन्छ र नायक चतुर तथा उदात्त हुन्छ । यसमा प्रकृतिको चित्रण अपेक्षित मानिएको छ । महाकाव्य अलङ्कृत र भावरससम्पन्न हुन्छ र चतुर्वर्गफलप्राप्ति उसको उद्देश्य हुनुपर्छ । यस्तो महाकाव्य कल्पान्तर स्थायी हुन्छ (ऐ., पृ.: ६२, परिशिष्ट: ड) ।

रुद्रटका मतमा महाकाव्यमा सर्वप्रथम नगरवर्णन हुनुपर्छ । नायक नीतिनिपुण राजा हुन्छ र ऊ प्रभुशक्ति, मन्त्रशक्ति र उत्साहशक्तिले युक्त हुनुपर्छ । धर्मार्थकामरूप त्रिवर्गसाधनामा

संलग्न प्रजाप्रेमी नायक असल हुन्छ । सर्वगुणसम्पन्न शक्तिशाली वीर विजिगीषु र अन्त्यमा विजयी हुनुपर्छ । प्रतिनायकको निर्देश र उसका कुलको समेत वर्णन अपेक्षित हुन्छ र प्रकृतिचित्रण नितान्त आवश्यक छ (ऐ., पृ.: ६३) ।

हेमचन्द्रले जीवनका व्यापक अनुभव र कार्यको यथार्थ चित्रण प्रस्तुत गर्ने प्रबन्धलाई महाकाव्य मानेका छन् ।

विश्वनाथले महाकाव्यका सर्गबद्धतामा जोड दिँदै आठ वा सो भन्दा अधिक सर्ग, धीरोदात्त, कुलीन क्षत्रिय वा देवता महाकाव्यमा नायक हुनु पर्ने मत अधि सारेका छन् । शृङ्गार, वीर र शान्त मध्ये कुनै एक रस प्रधान हुनुपर्ने, चतुर्वर्गफल मध्ये कुनै एकको प्राप्ति हुनुपर्ने, प्रकृतिचित्रण अधिक अपेक्षित भएको र ऐतिहासिक कथा वा अन्य महापुरुषको जीवनीमाथि आधारित विषयवस्तु महाकाव्यको विषय हुनुपर्ने मत विश्वनाथको पाइन्छ ।

उपर्युल्लिखित लक्षणकारहरूका प्रभाव उत्तरोत्तर लक्षणकारहरूमा पर्दै गएको देखिन्छ । दण्डीका लक्षण अनुसार अश्वघोष र कालिदासका महाकाव्य लक्षित भएको पाइन्छ । रामायण, महाभारत, पौराणिक, रोमाञ्चक, प्राकृत, अपभ्रंश र संस्कृतका सबै महाकाव्यहरू रुद्रटले निर्धारण गरेका लक्षणभित्र पर्दछन् । विश्वनाथले भारवि र श्रीहर्षका महाकाव्यलाई आदर्श मानेको बुझिन्छ । यिनले महाकाव्यमा नियमित रूपले नायक र सर्गलाई अनिवार्य ठानेका छन् (ऐ., पृ. : ६५) ।

रवीन्द्रनाथ ठाकुरका मतमा महाकाव्यमा एक महच्चरित्र हुनुपर्छ र त्यसै चरित्रको एक महान् कार्य र महान अनुष्ठान हुनुपर्छ । उनका अनुसार 'महाकाव्यलाई मानिसहरू साधारणतः काटमारको व्यापार ठान्दछन् । महाकाव्यमा युद्धवर्णन हुन्छ तर कसैले युद्धवर्णनविना नै महाकाव्य लेख्यो भने त्यसलाई महाकाव्य नठान्नु हुँदैन । महाकाव्य त ठूलो साधनाले मात्र लेखिन्छ ।'

बुँदागत सार :

राजशेखरका मतमा श्रेष्ठ प्रबन्ध महाकाव्य हो भने यसमा महाकविका विलक्षण प्रतिभाले अपूर्व नूतन सन्देश सुनाउन पुरातन विषयलाई पनि चम्किलो पारेर उल्लेख गरेको हुन्छ ।

-) संस्कृत साहित्यशास्त्रीहरू भामह, दण्डी, रुद्रट र हेमचन्द्र र विश्वनाथ आदिले महाकाव्यसम्बन्धी चिन्तन प्रस्तुत गरेका छन् ।
-) अग्निपुराण, ईशानसंहिता, भामहको काव्यालङ्कार, हेमचन्द्रको काव्यानुशासन, विश्वनाथको साहित्यदर्पण आदिमा महाकाव्यको चर्चा, विवेचना पाइन्छ ।
-) भामहका अनुसार महाकाव्यले सुखान्त र सर्गबद्ध हुन्छ र यसले जीवनका विविध पक्षहरूको वर्णन गर्नुका साथै महान् चरित्रको कथानक, नाटकीय पञ्चसन्धि भएको महाकाव्य उत्कृष्ट र अलङ्कृत शैली, चतुर्वर्गफल र सदुपदेश प्रदान गर्नु महाकाव्यको उद्देश्य हुनुपर्छ ।
-) दण्डीले महाकाव्य बृहदाकार, सर्गबद्ध र पञ्चसन्धियुक्त, ऐतिहासिक कथावस्तुमा आधारित विषयवस्तु, चतुरोदात्त नायक हुनुपर्ने र प्रकृतिचित्रण अपेक्षित भई अलङ्कृत र भावरससम्पन्न तथा चतुर्वर्गफलप्राप्ति उद्देश्य भएको महाकाव्य नै कल्पान्तर स्थायी हुने बताएका छन् ।
-) रुद्रटले नगरवर्णन, नीतिनिपुण राजा नायक, प्रभुशक्ति, मन्त्रशक्ति र उत्साहशक्तिले युक्त, धर्मार्थकामरूप त्रिवर्गसाधनामा संलग्न प्रजाप्रेमी नायक, सर्वगुणसम्पन्न शक्तिशाली वीर विजिगीषु र अन्त्यमा विजयी, प्रतिनायकको निर्देश र उसका कुलकवर्णन र प्रकृतिचित्रण भएको काव्यलाई महाकाव्य मानेका छन् ।
-) जीवनका व्यापक अनुभव र कार्यको यथार्थ चित्रण प्रस्तुत गर्ने प्रबन्धलाई हेमचन्द्रले महाकाव्य मानेका छन् ।
-) विश्वनाथले सर्गबद्ध, आठ वा अष्टाधिक सर्ग, धीरोदात्त, कुलीन क्षत्रिय वा देवता नायक, शृङ्गार, वीर र शान्त मध्ये कुनै एक रस प्रधान, चतुर्वर्ग मध्ये एक फल प्राप्ति, प्रकृतिचित्रण र ऐतिहासिक कथा, महापुरुषको जीवनीमा आधारित काव्यलाई महाकाव्य मानेका छन् ।
-) रवीन्द्रनाथ ठाकुरले महाकाव्यमा एक महच्चरित्र हुनुपर्ने, र त्यसै चरित्रको एक महान् कार्य र महान अनुष्ठान हुनुपर्ने, युद्धवर्णन अत्यावश्यक नहुने र महाकाव्य लेख्न ठुलो साधना चाहिने बताएका छन् ।

पाश्चात्यकाव्यशास्त्रीहरूले महाकाव्यलाई विकसनशील वा विकसित र कलापूर्ण वा अलङ्कृत गरी दुई भागमा विभाजन गरेका छन् । पुरातन गाथाहरू समेटी तिनका आधारमा रचिएको विकसित महाकाव्य हो भने प्राचीन चरित्र उल्लेख भए तापनि एउटै व्यक्तिका प्रतिभा र काव्यकलाले सिँगारिएको कलापूर्ण महाकाव्य कहलाउँछ । होमरका **इलियड** र **ओडिसी** विकसित महाकाव्य हुन् भने भर्जिलको **इनिड**, मिल्टनका **प्याराडाइज लस्ट** तथा **प्याराडाइज रिगेन्ड** कलापूर्ण । यस आदर्श अनुसार **वाल्मीकि रामायण** विकसित महाकाव्य हो भने कालिदासका **रघुवंश** आदि काव्यहरू कलात्मक महाकाव्य हुन् । नेपाली महाकाव्यहरू पनि कलापूर्ण महाकाव्यभित्र गनिन्छन् । विकसनशील महाकाव्य र विदग्ध महाकाव्यका पनि अनेक भेदोपभेद हुन्छन् ती हुन् - शास्त्रीय, पौराणिक, ऐतिहासिक, रोमाञ्चक, आख्यान वा काल्पनिक, चरित्रप्रधान, प्रमुख, सामान्य र केवल नामधारी तथाकथित महाकाव्य आदि ।

पाश्चात्य अध्येताहरूका अनुसार लोक महाकाव्यका रूपमा प्राचीन सुमेरमा इ.पू. सातौँ शताब्दीमा प्राप्त **गिल्गामेश** नै पहिलो महाकाव्य हो (अधिकारी, २०६६: ३०) । होमरका रचना मानिने युरोपका प्राचीनतम महाकाव्य **इलियड** र **ओडिसी** होमरभन्दा सयौँ वर्षअघिदेखि नै मौखिक परम्पराबाट विकसित हुँदै आएका मानिन्छ भने बेलायतको **बिउल्फ**, जर्मनीको **निबिलडको गीत**, फ्रान्सको **रोलाँका गीत**, इरानको **शाहनामा**, स्क्यान्डिनेभियाको **महागाथा**, फिनल्याण्डको **कालेवाला** आदि लोक महाकाव्य विकासशील महाकाव्य हुन् भने संस्कृत साहित्यमा **रामायण**, **महाभारत** तथा हिन्दीमा **पृथ्वीराज रासो**लाई पनि विकासशील महाकाव्यका श्रेणीमा राखिएको पाइन्छ ।

एरिस्टोटलले **काव्यशास्त्र**का अध्याय २२, २३ र २४ मा महाकाव्यको विवेचना गरेका छन् (चामलिङ्ग, २०४० : १६४) । जुन दुःखान्तको विवेचना जत्तिकै विस्तृत नभए तापनि त्यसबाट महाकाव्यको स्वरूप भने स्पष्ट भल्किन्छ । उनले दुःखान्तलाई भैं महाकाव्यलाई पनि परिभाषित गरेका छैनन् । उनका अनुसार महाकाव्य एक भव्य पद्यमा गम्भीर विषयहरूको अनुकरण भएको हुँदा केही हदसम्म दुःखान्तसँग मेल खाने हुन्छ । महाकाव्यलाई उनले समाख्यान गर्ने काव्यका रूपमा मानेका छन् जसले छन्दोबद्ध भाषाको अनुकरण गर्छ र यसका धेरै तत्त्वहरू दुःखान्तसँग मिल्छन् । दृश्यकाव्य (दुःखान्त र सुखान्त) भन्दा भिन्न एक प्रकारको

बृहदाकार समाख्यानका रूपमा महाकाव्यलाई मान्दै एरिस्टोटलले यसमा उच्चतर पात्रहरूको अनुकरण हुने र कथाप्रवाह घनत्व र गरिमाले युक्त हुने बताएका छन् ।

पश्चिममा इ.पू. प्रथम शताब्दीका भर्जिलद्वारा रचित **इनिड**लाई पहिलो कलापूर्ण महाकाव्य मानिन्छ । **इनिड**मा भर्जिलले छ सर्गसम्म होमरेली **ओडिसी** र पछिका पाँच सर्गमा होमरकै **इलियड**लाई पछ्याएको पाइन्छ । पूर्वका अश्वघोष पनि प्रथम शताब्दीकै मानिने हुँदा पूर्व र पश्चिम दुवैतिर एकै समयमा ललित महाकाव्यको जन्म भएको मान्नुपर्ने हुन्छ । यसरी भर्जिलले **इनिड** लेखेकै समयमा अश्वघोषले **बुद्धचरित** र **सौन्दरनन्द** लेखेको कुरा पुष्टि हुन्छ ।

भर्जिलको **इनियड**कै अनुकरण तथा प्रेरणाबाट इटलीका कवि दाँतेले **डिभाइन कमेडिया** (१३२१), लुइजी पल्सीले **महत्तर मर्गन्ट**, वायर्डोले **ओर्ल्याण्डो इन्यामोरेटो** (१४८३), ओरियोस्तोले **ओर्ल्याण्डो इन्सेन** (१५३२), पुर्तगाली कवि लुइ डे कामसले **ओस लुसियाडाज** (१५७२), इटालीका कवि टासोले **जेरुसेलम डिलिभर्ड** (१५८०), बेलायती कवि हर्बर्ट स्पेन्सरले **द फेयरी क्वीन** (१५९० - ९६), मिल्टनले **प्याराडाइज लस्ट** (१६६७) र **प्याराडाइज रिगेन्ड** (१६७१), तथा जर्मन महाकवि गेटेले **फाउस्ट** (१८३२) जस्ता महाकाव्यहरू जन्म दिए ।

अठारौँ शताब्दीमा अलेक्जेन्डर पोपको **द रेप अफ द लक** (१७१४) उपहास महाकाव्यका रूपमा उल्लेखनीय छ भने यसै शताब्दीमा फ्रान्स, अमेरिका लगायतका देशहरूमा महाकाव्य लेखनका प्रशस्त प्रयासहरू भएका भेटिन्छन् जसमा भोल्तेयरको **ला हेनरियड** (१७२८) र **ला पुसेल** (१७५५) तथा भिक्टर ह्युगोको **ला लेजिनु दे सिएकल्स** (१८८३), जोयस बर्लोको **कोलम्बियाड** (१७८७), तथा वाल्ट ह्वीट्मनको **लिभ्ज अफ ग्रास** (१८५५ - ६०) देखा परेका पाइन्छन् ।

१९औँ शताब्दीमा आएर म्याथ्यु आर्नोल्डले **सोहराब र रुस्तम** (१८५३) महाकाव्य होमर र मिल्टनको जस्तै शैली र शिल्प अँगालेर लेखेको पाइन्छ भने वर्डस्वर्थको **प्रिल्युड** (१८५०) आत्मचरितात्मक महाकाव्यका रूपमा प्रस्तुत हुन्छ । यस शताब्दीकै पूर्वार्द्धमा रुसी महाकवि अलेक्सान्द्र पुस्कनद्वारा रचित **एभ्मोनी अनेगिन** महाकाव्यलाई स्वच्छन्दतावादी-यथार्थवादी प्रवृत्तिको महत्त्वपूर्ण प्राप्ति मान्न सकिन्छ भने २० औँ शताब्दीमा अङ्ग्रेजी बिम्बवादी कवि एज्रा पाउन्डले **क्यान्टोज** भन्ने निकै लामो कविता लेखे तापनि यसलाई महाकाव्य हो वा होइन भन्ने कुरामा त्रिपाठीको विमति छ (अधिकारी, २०६६ : ३३) ।

यसरी इ.पू. प्रथममा भर्जिलबाट सुरु भई महाकाव्य लेखनको २० औं शताब्दीसम्म आइपुग्दा महाकाव्य हासोन्मुख स्थितिमा अवतरण भएको पाइन्छ । मान्छेको मन छुनुलाई वा मान्छेका व्यावहारिकतालाई अँगाल्नुलाई जनपक्षीयता मान्न सकिन्छ । उपर्युल्लिखित महाकाव्यहरू लोकप्रिय हुनुका मूल कारण तिनमा कुनै कुनै रूपमा जनपक्षीयता कायम रहनु हो भन्न सकिन्छ ।

बुँदागत सार :

-) पाश्चिममा महाकाव्यलाई विकसनशील वा विकसित र कलापूर्ण वा अलङ्कृत गरी दुई भागमा विभाजन गरिएको छ । पुरातन गाथाहरू समेटिएको विकसित महाकाव्य र व्यक्तिका प्रतिभा र काव्यकलाले सिँगारिएको कलापूर्ण महाकाव्य हुन् भने **इलियड** र **ओडिसी** विकसित र **इनिड**, **प्याराडाइज लस्ट**, **प्याराडाइज रिगेन्ड** कलापूर्ण महाकाव्यमा पर्छन् ।
-) इ.पू. सातौं शताब्दीमा सुमेरमा प्राप्त **गिल्गामेशलाई** पहिलो पाश्चात्य लोक महाकाव्य मानिएको छ ।
-) **इलियड** र **ओडिसी** होमरभन्दा सयौं वर्षअघिदेखि नै मौखिक परम्पराबाट विकसित हुँदै आएका मानिन्छ ।
-) एरिस्टोटलले काव्यशास्त्रका अध्याय २२, २३ र २४ मा महाकाव्यको विवेचना गरेका छन् । दुःखान्त र महाकाव्य केही हदसम्म दुःखान्तसँग मेल खाने हुन्छ । दृश्यकाव्य भन्दा भिन्न बृहदाकार समाख्यानका रूपमा महाकाव्यलाई मान्दै उनले यसमा उच्चतर पात्रहरूको अनुकरण हुने र कथाप्रवाह घनत्व र गरिमाले युक्त हुने बताएका छन् ।
-) भर्जिलको **इनिड** पहिलो कलापूर्ण महाकाव्य मानिन्छ जसमा उनले छ सर्गसम्म **ओडिसी** र पछिका पाँच सर्गमा **इलियड**लाई पछ्याएका छन् ।
-) अश्वघोष पनि प्रथम शताब्दीकै मानिने हुँदा पूर्व र पश्चिम दुवैतिर एकै समयमा ललित महाकाव्यको जन्म भएको मानिन्छ । यसका आधारमा भर्जिलले **इनिड** लेखेकै समयमा अश्वघोषले **बुद्धचरित** र **सौन्दरनन्द** लेखेको कुरा पुष्टि हुन्छ ।

-) भर्जिलको इनिडकै अनुकरण तथा प्रेरणाबाट दाँतेले डिभाइन कमेडिया, लुइजी पल्सीले महत्तर मर्गन्ट, वायर्डोले ओर्ल्याण्डो इन्यामोरेटो, ओरियोस्तोले ओर्ल्याण्डो इन्सेन, लुइ डे कामसले ओस लुसियाडाज, इटालीका कवि टासोले जेरुसेलम डिलिभर्ड, हर्बर्ट स्पेन्सरले द फेयरी क्वीन, मिल्टनले प्याराडाइज लस्ट र प्याराडाइज रिगेन्ड तथा महाकवि गेटेले फाउस्ट जस्ता महाकाव्यहरू जन्म दिए ।
-) अठारौँ शताब्दीमा फ्रान्स तथा अमेरिकामा महाकाव्य लेखनका प्रशस्त प्रयासहरू भए । जसमा भोल्टेयरको ला हेनरियड र ला पुसेल तथा भिक्टर ह्युगोको ला लेजिनु दे सिएकल्स, जोयस बर्लोको कोलम्बियाड, तथा वाल्ट ह्वीट्मनको लिभ्ज अफ ग्रास लेखिए ।
-) १९सौँ शताब्दीमा म्याथ्यु आर्नोल्डले सोहराब र रुस्तम महाकाव्य होमर र मिल्टनको जस्तै शैली र शिल्प अँगालेर लेखेको पाइन्छ भने वर्डस्वर्थको प्रिल्युड प्रस्तुत हुन्छ । यस शताब्दीका पूर्वार्द्धमा रुसी महाकवि अलेक्सान्द्र पुस्कनको एभ्नेनी अनेगिनलाई स्वच्छन्दतावादी-यथार्थवादी महाकाव्य मानिन्छ भने २०औँ शताब्दीमा विम्बवादी कवि एञ्जा पाउन्डको क्यान्टोज भन्ने निकै लामो कविता लेखियो ।
-) इ.पू. प्रथममा भर्जिलबाट सुरु भई महाकाव्य लेखनको २० औँ शताब्दीसम्म आइपुग्दा महाकाव्य ह्रासोन्मुख स्थितिमा अवतरण हुन्छ ।

पौराणिक कथामा आधारित शाकुन्तल महाकाव्य लेख्ने देवकोटाले मौलिक कथामा आधारित सुलोचना (२००३) महाकाव्य लेखेर सामाजिक महाकाव्यको शिलान्यास गरे भने २००३ मै भक्त प्रह्लाद र सत्याभास जस्ता महाकाव्यांश लेखी अपूर्ण रूपमै छाडेको पाइन्छ । नेपाली महाकाव्यको अभाव देखेका देवकोटाले २००३ मै महाराणाप्रताप (प्रका. २०२४), पृथ्वीराज चौहान (प्रका. २०४९) र वनकुसुम (प्रका. २०२५) जस्ता ऐतिहासिक र लोककथात्मक विषयवस्तुमा आधारित महाकाव्य लेख्न पुग्छन् । उनको सबभन्दा पछिल्लो महाकाव्य चाहिँ प्रमिथस (प्रका. २०२८) हो । यसको लेखन प्रारम्भ २००७ सालमा भएको थियो । देवकोटाबाट अङ्ग्रेजीमा लेखिएको शाकुन्तल महाकाव्य २०४८ मा प्रकाशित भएको हो भने

अङ्ग्रेजीमै लेखिएको प्रमिथस अन्बाउन्ड महाकाव्य अनि संस्कृतमा लेखिएका सिकन्दर र सुन्दरीजल महाकाव्यहरू चर्चामा रहे तापनि अहिलेसम्म अप्राप्य नै छन् ।

यसरी देवकोटाबाट नेपालीमा नौवटा (भक्त प्रह्लाद, बुद्ध चरित्र, महाराणप्रताप, नेपाली शाकुन्तल, पृथ्वीराज चौहान, प्रमिथस, सुलोचना, सुषमालोचन, वनकुसुम), संस्कृतमा दुईवटा (सिकन्दर र सुन्दरीजल) र अङ्ग्रेजीमा दुईवटा (शाकुन्तला र प्रमिथस अन्बाउन्ड) गरी जम्मा तेह्रवटा महाकाव्य लेखनका मोटामोटी हिसाब निस्किए तापनि नेपालीमा छवटा, संस्कृतमा दुईवटा र अङ्ग्रेजीमा एउटा गरी जम्मा नौवटा महाकाव्यहरू मात्र प्रकाशित भएका पाइन्छन् जुन विश्वसाहित्यकै सन्दर्भमा अत्युच्च र अतुलनीय प्राप्ति मान्न सकिने आधार हुन् ।

शारदा पत्रिकामा प्रकाशित देवकोटाको सुषमालोचन (प्रका. २०००) महाकाव्यांश महाकाव्य लेखनको प्रथम प्रयास रहेको देखिन्छ भने शाकुन्तल नै पहिलो पूर्ण महाकाव्य र प्रमिथस चाहिँ महाकाव्य लेखनको अन्तिम कसीका रूपमा रहेको पाइन्छ ।

३.१.२ नाटकको सिद्धान्त

पूर्वीय नाट्यपरम्परामा नाट्याचार्य भरतको प्रमुख योगदान पाइन्छ । पञ्चम नाट्यवेद मानिने ३७ अध्यायमा संरचित उनको नाट्यशास्त्रमा रूपकका १० भेद बताइएको छ । नायकका सन्दर्भमा उनले धीरोदात्त, धीरप्रशान्त, धीरललित र धीरोद्धत गरी चार प्रकारका नायक हुने उल्लेख गरेका छन् ।

पश्चिमी नाट्यपरम्परामा नाटकको आरम्भ ग्रीसबाट भएर रोममा उत्कर्ष भएको पाइन्छ । ग्रीसको 'एटिका' राज्य अन्तर्गतको एथेन्समा डायोनिसस देवताका सम्मानमा तिनकै मन्दिर अगाडिको रङ्गमञ्चमा डिथियाम्ब (रौद्रस्तोत्र) प्रदर्शन गरिने उल्लेख पाइन्छ । इ.पू.को लगभग छैठौँ - सातौँ शताब्दीमा 'एरियन' नामक कवि कलाकारहरूले सम्वादतत्त्वको प्रवेश गराएपछि पश्चिममा नाट्यले जन्म पाएको भन्ने भनाइ छ । इ.पू. ५२५ मा 'थेस्पिस' नामक रङ्गकर्मसंग सम्बन्धित व्यक्तिहरूले गायक मण्डलीको समानान्तर एक पात्र उभ्याएर 'प्लोरिट' शीर्षकको नाटक रचना गरी प्रदर्शन समेत गरेको र यही प्रदर्शनदेखि एथेन्समा नाट्यप्रतियोगिता आरम्भ भएको भन्ने भनाइ पाइन्छ ।

इ.पू. छैठौँ शताब्दीका ग्रीसेली दुःखान्त नाटककार एस्किलसले इ.पू. ४५८ सम्ममा ९० वटा नाटक लेखेर प्रदर्शन गरेपछि ग्रीसेली दुःखान्त नाटकले पूर्णता पाएको देखिन्छ । ग्रीसमा

नाट्यकलाको उद्भव हुनुभन्दा पूर्व इ.पू. २००० - ३००० वर्षअघि 'आविदौस' नामक धार्मिक नाटकको अस्तित्व इजिप्ट (मिश्र) मा भएको कुरा पछिका नाट्यकृतिहरूले उल्लेख गरेबाट पनि पश्चिमेली नाट्यपरम्परा कम पुरानो भेटिँदैन । यही कुरालाई पुष्टि दिँदै 'हर्न' ले भनेका छन् - 'नाटक सम्पूर्ण अनुकरणात्मक कलाहरू भन्दा प्राचीन छ र यो चित्रात्मक वा अक्षरात्मक दुवै प्रकारका लिपिहरू र भाषाहरू भन्दा पनि प्राचीन छ' ।

नाटकको परम्परा विश्वमा लोकजीवनसँग सम्बन्धित पाइन्छ । नाटकका लागि रङ्गमञ्च आवश्यक पर्ने भएकाले समस्त काव्यविधाहरूमा श्रेष्ठ मानिन्छ । नाटकले रङ्गमञ्चमा प्रस्तुत गर्ने कार्यव्यापार जीवन र जगतबाट लिएको हुनाले त्यसको सम्बन्ध प्रकृति र जीवनसँग प्रत्यक्ष रूपमा रहेको हुन्छ । पर्यावरणमा घटित वा सम्पादित क्रियाहरूको अनुकरण मानिसमा शैशवकालदेखि नै कायम रही सुसंस्कृत र परिष्कृत हुँदै जाँदा नाट्यकलाको प्रादुर्भाव हुन्छ । ग्रीसेली काव्यशास्त्री एवं नाट्याचार्य एरिस्टोटलले अनुकरणद्वारा नै मानिसले सिक्ने र त्यसबाट प्राप्त हुने आनन्द नै सार्वभौम हुने बताएका छन् । कलालाई प्रकृतिको अनुकरण मान्ने एरिस्टोटलले वस्तुपरक हुने नाटकलाई अनुकरण भनेका छन् । भरतमुनिले भने नाटकलाई लोकव्यवहार वा लोकका अवस्थाको अनुकरण मानेको कुरा उल्लेख पाइन्छ ।

नाटकको विज वा आदि स्रोत अनुकरण भए तापनि यो नवनिर्माण भएकै कारणले नाटकलाई अनुकरणप्रेरित अभिनयात्मक सृजना मान्नुपर्ने हुन्छ । 'कुनै कुरालाई कसैका सामु प्रस्तुत गर्नु' भन्ने व्युत्पत्तिलभ्य अर्थ बोक्ने अभिनय र 'कुनै कुराको नक्कल वा प्रतिकृति उतार्नु' लाई अनुकरण भनिएको छ (उपाध्याय, २०५६ : ०२) ।

संस्कृत नाट्याचार्य भरतले भावहरूको अभिमुखीकरणलाई अभिनय मान्दै शारीरिक चेष्टाको अभिनय गरिने बताएका छन् । उनले आङ्गिक भन्दा वाचिक अभिनयलाई महत्त्वपूर्ण मानेका छन् भने वस्त्राभूषण, अङ्गरचनाको सजावटलाई आहार्य अभिनय र नवरसादि भावयुक्त अभिनयलाई सात्विक अभिनय मानेको कुरा उपाध्यायले उल्लेख गरेका छन् (उपाध्याय, २०५६ : ०३) ।

संस्कृत साहित्यका पछिल्ला आचार्यहरूले अभिनय र अनुकरणलाई एकै मानेको देखिन्छ । विश्वनाथले त अवस्थाको अनुकरणलाई नै अभिनय मानेको पाइन्छ ।

नाटकको मूलस्रोतका सन्दर्भमा ग्रीसेली दुःखान्तको उत्पत्ति डायोनिसससित सम्बन्धित डिथियाम्बबाट जन्म भएको मानिएको छ भने पूर्वीय नाटकका सन्दर्भमा अनुकरणबाट लोकनृत्य, लोकनाट्य र लोकाभिनयको उत्पत्ति भएको र तिनैबाट शास्त्रीय नृत्य, नाटक र अभिनय विकसित भएको पाइन्छ ।

मानवसभ्यताको विकासक्रम हेर्दा भावाभिव्यक्तिको सशक्त माध्यम भाषाको पूर्व प्राप्ति लहरा, पात आदिको कम्पन, निर्भर र नदी आदिको प्रवाह एवं मयुर आदिको सुन्दर नर्तन जस्ता प्राकृतिक लीलाहरूको अनुकरणमा अङ्गसञ्चालन गर्दै भाषाको प्रप्ति भएपछि नृत्य र भावका साथै कार्यव्यापारको अभिनय गर्ने क्षमता आएपछि नाटकको प्रादुर्भाव भएको मानिन्छ ।

नाटकमा ऋग्वेदबाट कथानक र सम्वद, सामवेदबाट गीत, यजुर्वेदबाट अभिनय र अथर्ववेदबाट रस भिकेर नाट्याचार्य भरतमुनिले पञ्चमवेदका रूपमा नाट्यवेदको रचना गरेका हुन् भन्ने उल्लेख पाइन्छ । भरतको अपरिष्कृत नृत्य देखेपछि भगवान शङ्करले तण्डुद्वारा नाट्यशिक्षा भरतलाई दिलाएको र पार्वतीले वाणासुरकी छोरी उषालाई लास्यको शिक्षा दिएको उल्लेख पाइन्छ ।

जर्मनेली काव्यमनीषि तथा दार्शनिक हेगेलले नाटकलाई महाकाव्य र गेय कविताका साथै शिल्पकला र सङ्गीतको समन्वित रूप मानेको कुरा उपाध्यायले उल्लेख गरेका छन् । भरतले पनि नाटकको प्रशंसा गर्दा ज्ञान, शिल्प, विद्या, कला, योग र कर्म सबै कुरा नाटकमा नै पाइने कुरा उनले उल्लेख गरेका छन् ।

कविलाई **कविर्मनीषीपरिभूस्वयम्भू** (यजुर्वेद, अध्याय ४० : श्लोक ८) भनेर आफ्नो मनोनुकूल काव्यसंसारका स्रष्टा मानिएको छ । मूलतः नाटक काव्य नै हो । संस्कृत वाङ्मयमा समस्त सिर्जनात्मक भाषिक रचनालाई काव्य मानिएको छ भने काव्यलाई मूल भाषिक रचना मानी श्रव्य र दृश्य रूपमा विभाजन गरेर तिनका भेदोपभेद छुट्याउने काम भएको पाइन्छ । यथार्थमा नाटकबाट श्रवणसुख, पठनसुख र नयनसुख गरी तिनैप्रकारका सुख प्राप्त भए तापनि दृश्यकाव्य भन्नु चाहिँ अभिनयात्मक पक्षलाई स्वीकार गर्नुको परिणाम हो भन्न सकिने उपाध्यायको ठहर छ ।

नाट्य वा रूपकलाई दृश्यविधा स्वीकार गरिएको संस्कृत वाङ्मयमा नाटकलगायत दसवटा भेद बताइएको पाइन्छ । रङ्गमञ्चमा नट - नटीले अभिनयका माध्यमबाट नाट्यवस्तु प्रस्तुत गर्ने हुनाले यस विधालाई रूपक भनिएको हो ।

हिन्दी, मैथिली, नेपाली आदि भाषामा पनि दृश्यकाव्यका लागि नाटक नै मूल संज्ञा दिइएको पाइन्छ । अपेक्षित दृश्य निर्माण गरी दृश्य नहुँदा दृश्याङ्कित यवनिका (पर्दा) भुण्ड्याएर दृश्य प्रदर्शनी गरिनाले पनि नाट्यलाई दृश्यकाव्य भनिएको र वस्तु, कथ्यलाई नट-नटीद्वारा अभिनयव्यापारका माध्यमबाट प्रस्तुत गर्ने विधा हुनाका कारण यस विधालाई नाट्य भनिएको छ । परोक्ष भन्दा प्रत्यक्ष र पठेर भन्दा रङ्गमञ्चमा अभिनयको दृश्यावलोकन गरेर बढी आकर्षक, सम्मोहक र रूचिकर हुने हुनाले नाटक लोकप्रिय भएको हो भन्न सकिन्छ । यसमा अभिनयको सशक्तीकरण हुने हुनाले यो मूलतः रङ्गमञ्चकै लागि लेखिने भए तापनि विश्वसाहित्यमा पाठ्य नाटकहरू पनि रचिएका पाइन्छन् । त्यस खालका नाटकहरूलाई रङ्गमञ्च नै प्राप्त हुँदैन । बाइरनको **म्यान फेड** तथा सेलीको **द सेम्सी** तथा पण्डित शक्तिवल्लभ अर्ज्यालका **जयरत्नाकर** र **हास्यकदम्ब** पाठ्यनाटकमा पर्ने उल्लेख गरिएको छ ।

स्पष्टतः नाटकमा आख्यानतत्त्व, काव्यतत्त्व र नाट्यतत्त्व गरी यी तिनवटा तत्त्वको संयोजन पाइन्छ, भन्दै गद्यात्मक वा पद्यात्मक जस्तो नाटक भए तापनि त्यसमा कवितातत्त्व र नाट्यतत्त्व दुबैको समानुपातिक संयोजन हुनु आवश्यक मानिएको छ तापनि नाट्यतत्त्वले काव्यमाथि वर्चस्व जमाएकै स्थितिमा मात्र वास्तविक नाटक कहलिने उपाध्यायको ठहर छ ।

काव्येषु नाटकं रम्यम् भनेर नाटकलाई काव्यहरूको श्रेष्ठ मान्दै यसको महिमागान गाइएको पाइन्छ । यसै सन्दर्भमा संस्कृत साहित्यमा महाकवि कालिदास, अङ्ग्रेजी साहित्यमा बाइरन, सेली, इलियट, जर्मन साहित्यमा गेटे, सिलर, हिन्दी साहित्यमा जयशङ्करप्रसाद तथा नेपाली साहित्यमा कविशिरोमणि लेखनाथ, गोपालप्रसाद रिमाल, देवकोटा आदिको नाम अग्रपंक्तिमा पाइन्छ भने रसियाली आख्यानकार टोल्स्टोय, चेखव, गोर्की, अङ्ग्रेजी साहित्यमा जोन ग्याल्स्वर्दी, फ्रान्सेली साहित्यमा एमिल जोला, सार्त्र, कामु, हिन्दी साहित्यमा प्रेमचन्द्र, मोहन राकेश, नेपाली साहित्यमा गोविन्दबहादुर मल्ल 'गोठाले', ध्रुवचन्द्र गौतम, मोहनराज शर्मा आदिको नाम लिन सकिन्छ ।

मनुष्यको रूचिमा विभिन्नता भएकै आधारमा नाटकको रचना भएको कुरा शारदातनयले भावप्रकाश ग्रन्थमा उल्लेख गरेका भन्दै डा. केशवप्रसाद उपाध्यायले सो ग्रन्थका कुरालाई यसरी उद्धृत गरेका छन् - 'मानिसलाई आफ्नो शिल्प, शृङ्गार, व्यवसाय, कर्म र बोली बचन अनुसार रचिएका नाटकहरू प्रिय लाग्छन् । युवकहरू रति रागका विषयमा, बटि युद्धका विषयमा, वयोवृद्धजन धर्मका विषयमा, बुद्धिमान् व्यक्तिहरू सबै प्रकारका विषयमा रूचि लिन्छन् र विषयावलोकन र आस्वादन गरी मानसिक सन्तुष्टि प्राप्त गर्दछन्' (उपाध्याय, २०६५ : १-२१) ।

पूर्वमा जस्तै पश्चिममा पनि नाटकलाई अनेक प्रकारले प्रशंसा गरिएको पाइन्छ । नाटकको महत्त्व दर्साउँदै जे.बी. प्रिस्टलले नाटकमा व्यक्तिगत सन्दर्भ रहे तापनि व्यक्तिविशेषलाई महत्त्व दिने कृति नभएर सामाजिक कला हो भनेका छन् ।

ए. निकोलले नाटकलाई अन्य साहित्यिक विधाका तुलनामा तत्क्षण नै अत्यन्त अद्भुत, अत्यन्त मायावी र अत्यन्त मोहक लाग्ने विधा भनेका छन् ।

रोनाल्ड पिककले नाटक एक कला हो, यो मन, कान, आँखाका लागि काल्पनिक भावना हो, परस्पर गुम्फित तत्त्वहरूको प्रदर्शन हो भनेका छन् । उनले नाटकमा अभिव्यक्ति र प्रस्तुतीकरण जस्ता पक्षहरूको संलग्नता रहन्छ र यो भिन्न भिन्न व्यक्तिहरूका लागि भिन्न भिन्न अर्थ दिने रचना हो भन्ने धारणा पनि प्रकट गरेका छन् । (पूर्ववत्, पृ. २० - २१) ।

नाटकसम्बन्धी उपर्युक्त चर्चाहरूबाट नाटक अभिनयात्मक कला हो र यसको रचना रङ्गमञ्चका लागि हुन्छ, भन्ने प्रस्ट हुन्छ । नाटक सार्वभौम कला भएकाले यसको सर्वत्र प्रतिष्ठा र सम्मान अद्यापि छ । यसले सबै कालमा सबै ठाउँका सबै मानिसलाई सत्यसँग साक्षात्कार गराई आनन्दित तुल्याउने गरेको छर्लङ्ग हुन्छ । जीवन र जगत्को अनुकृति नाटक हो भन्ने सत्य सर्वस्वीकृत छ । जीवनको अभिनय गर्ने परम्परा खोज्दा यो वेद जत्तिकै सास्वत, चिरन्तन र प्राचीन पाइन्छ । पश्चिम तथा पूर्वमा जीवनबाट अभिनय लिएर मञ्चमा राख्ने परम्परा सार्वभौम, सार्वजनीन हुनु नाट्यविधाको वैशिष्ट्य हो भन्न सकिन्छ । अभिनयमा सत्यको साक्षात्कार गराई मानिसलाई आनन्द दिने गुण विद्यमान रहेकाले संस्कृत, ग्रीसेली, अङ्ग्रेजी, बङ्गाली, हिन्दी तथा नेपाली अझ भन्ने हो भने विश्वसन्दर्भमा नै नाटक मानवीय जीवनको अभिन्न अङ्ग भएको पुष्टि हुन्छ ।

बुँदागत सार:

-) पूर्वीय नाट्यपरम्पराका आद्याचार्य भरतले नाट्यशास्त्रमा नाटकको चर्चा गरेका छन् ।
-) भरतमुनिले भावाभिमुखीकरणलाई अभिनय मान्दै आङ्गिक, वाचिक र सात्विक गरी तिन प्रकारका अभिनय हुने बताएका छन् भने विश्वनाथले अवस्थाको अनुकरणलाई अभिनय मानेका छन् ।
-) कथानक तथा सम्वाद, गीत, अभिनय र रस चतुर्वेदबाट लिएर भरतमुनिले रचना गरेको पञ्चमवेद रूपी नाट्यवेदको अपरिष्कृत नृत्यलाई भगवान शङ्करको ताण्ड्य र पार्वतीको लास्य शिक्षाले पूर्णता दिएको पाइन्छ ।
-) पश्चिमी नाट्यपरम्परामा नाट्यपरम्परा ग्रीसबाट भई रोममा उत्कर्ष भएको पाइन्छ । ग्रीसको एथेन्समा डायोनिसस देवताका सम्मानमा डिथिय्याम्ब वा रौद्रस्तोत्र प्रदर्शन गरिने उल्लेख पाइन्छ ।
-) इ.पू. छैठौँ-सातौँ शताब्दीतिर नाटकमा सम्वाद तत्त्वले प्रवेश पाएपछि पश्चिममा नाटकको जन्म भएको भनिन्छ ।
-) इ.पू. ५२५ मा थेस्पिसहरूले 'प्लोरिट' शीर्षकका नाटकको रचना गरी प्रदर्शन समेत गरेपछि एथेन्समा नाट्यप्रतियोगिता आरम्भ भएको मानिए तापनि इ.पू. २००० - ३००० वर्षअघि 'आविदौस' नामक धार्मिक नाटकको अस्तित्व इजिप्ट (मिश्र) मा भएको कुरा पछिका नाटककृतिकारहरूले उल्लेख गरेका छन् ।
-) पाश्चात्य जगतमा एस्किलसले इ.पू. ४५८ सम्ममा ९० वटा नाटक लेखेर प्रदर्शन गरेपछि ग्रीसेली दुःखान्त नाटकले पूर्णता पाएको देखिन्छ ।
-) लोकजीवनसँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध राख्ने नाटकका लागि रङ्गमञ्च आवश्यक पर्ने हुनाले यो काव्यहरूमा श्रेष्ठ र रङ्गमञ्चीय कार्यव्यापार जीवन र जगतबाट लिइएको हुनाले यसको सम्बन्ध प्रकृति र जीवनसँग प्रत्यक्षतः गाँसिएको हुन्छ ।
-) कलालाई प्रकृतिको अनुकरण मान्ने एरिस्टोटलले त्यसबाट प्राप्त हुने आनन्द सार्वभौम हुने बताएका छन् ।

-) 'कुनै कुरालाई कसैका सामु प्रस्तुत गर्नु' र 'कुनै कुराको नक्कल वा प्रतिकृति उतार्नु' लाई अनुकरण भनिएको छ ।
-) डायोनिसस सम्बन्धित *डिथियाम्ब*बाट ग्रिसेली दुःखान्तको उत्पत्ति भएको र पूर्वीय नाटकका सन्दर्भमा अनुकरणबाट लोकनृत्य, लोकनाट्य र लोकाभिनयको उत्पत्ति हुँदै शास्त्रीय नृत्य, नाटक र अभिनय विकसित भएको पाइन्छ ।
-) जर्मन दार्शनिक हेगेलले नाटकलाई महाकाव्य र गेय कविता, शिल्पकला र सङ्गीतको समन्वय मानेका छन् ।
-) जुनसुकै भाषाका नाटकमा पनि दृश्य निर्माण गरी प्रदर्शनी गरिनाले नाट्यलाई दृश्यकाव्य भनिएको र अभिनयका माध्यमबाट प्रस्तुत गरिने भएकाले यस विधालाई नाट्य भनिएको छ । अभिनयको सशक्तीकरण हुने र रङ्गदृश्यको अवलोकनबाट नै दर्शकलाई आकर्षण, सम्मोहन र रूचि प्राप्त हुने हुनाले नाटक लोकप्रिय भएको हो ।
-) दृश्य नाटकका अलावा विश्वसाहित्यमा *म्यान फेड*, *द सेम्सी*, *जयरत्नाकर*, *हास्यकदम्ब* जस्ता नाटकहरू पाठ्य नाटकमा पर्छन् ।
-) आख्यानतत्त्व, काव्यतत्त्व र नाट्यतत्त्वको संयोजन नाटकमा पाइन्छ र नाट्यतत्त्वले काव्यमाथि वर्चस्व जमाउँदा नाटक वास्तविक नाटक कहलिन्छ ।
-) *काव्येषु नाटकं रम्यम्* भनेर काव्यश्रेष्ठ नाटकको महिमा गाइएको छ ।
-) नाटक अभिनयात्मक कला भएकाले यसमा जीवन र जगतको अनुकृति पाइन्छ । जीवनको अभिनय गर्ने परम्परा वेद जतिकै सास्वत, चिरन्तन र प्राचीन पाइन्छ । जीवनबाट अभिनय लिएर मञ्चन गर्ने परम्परा सार्वभौम, सार्वजनीन हुनु नाट्यविधाको वैशिष्ट्य मान्न सकिन्छ ।

३.२ देवकोटाको प्रमिथस महाकाव्य लेखनको पृष्ठभूमि

सात सालको क्रान्ति सम्पन्न भएपछि देवकोटाले देशका लागि प्राणको आहुति दिने वीर सहिद अनि निरङ्कुश राणातन्त्रका चपेटामा परेका निरीह नेपाली जनताको तस्वीर भलभली

सम्भरहेका र तिनै वीर सहिदको प्रेरणा समेतबाट देवकोटाले प्रमिथसको रचना गरेको (अधिकारी, २०६६ : २६९ - ७०) तथ्यलाई अधिकारीले उल्लेख गरेका छन् ।

महाकवि देवकोटाले प्रस्तुत महाकाव्य कहिले र कुन परिवेशमा लेखे भन्ने कुरासँग यस पृष्ठभूमिले सम्बन्ध राख्दछ । कुनै पनि स्रष्टा समसामयिक राष्ट्रिय राजनीतिक, सामाजिक-सांस्कृतिक, शैक्षिक आदि अवस्थाका साथै विश्व राजनीतिमा भएका घटनावलीहरूबाट विमुख हुन सक्दैन । देवकोटाले आफ्नो तीन दशक लामो कवितायात्रा पार गर्दा बटुलेका कविता सिर्जनगत अनुभवहरू बाहेक यो कृति लेख्न आरम्भ गर्दाको तत्कालीन नेपालको तथा विश्वको समसामयिक राजनीतिक घटनाक्रम, सामाजिक-सांस्कृतिक चिन्तन, ऐतिहासिक सन्दर्भ आदि कुराहरू प्रस्तुत महाकाव्य लेखनका पृष्ठभूमि देखिन्छन् । उक्त महाकाव्यको लेखन आरम्भ देवकोटाले २००७ सालको फागुन पछि गरेको कुराको सङ्केत महाकाव्यमा कवि स्वयम्ले गरेका छन् । त्यस बेलाको नेपाली समाज १०४ वर्षे निरङ्कुश जहानियाँ राणाशासनको अन्त्य भएर प्रजातान्त्रिक अभ्यासको आरम्भ हुन थालेको अवस्था हो । राणाहरूको दमन, शोषण, अन्याय, अत्याचार र क्रूरताबाट छुटकारा पाएका नेपालीले भर्खर प्रजातन्त्रको प्रभातकालीन रश्मिको स्पर्श गर्दै गरेको समय सन्दर्भ र त्यस पछिको सङ्क्रमणकालमा देवकोटाले प्रमिथस महाकाव्य रचेको देखिन्छ, भने विश्वसमुदायमा छिमेकी देश भारतमा स्वतन्त्रता सङ्ग्राम सफल भइसकेको थियो र अन्य धेरै छिमेकी राष्ट्रहरू पनि स्वतन्त्र भइसकेका थिए । यस्तै गरी यस बेलासम्म आइपुग्दा विश्व साम्यवादी र पूँजीवादी ध्रुवमा विभक्त भइसकेको थियो । नेपाल स्वतन्त्र भए पनि यहाँका हरेक कुरामा राणाकालीन प्रभाव कायमै थियो । यस्तो राजनीतिक सन्दर्भमा लेख्न सुरु गरिएको प्रस्तुत महाकाव्यको आफ्नै कवितायात्रामा 'यसपटक यस्तै भयो अर्को पटक राम्रो गरौंला' भन्ने अभिलाषाका प्रतिफलस्वरूप लामो समयको संशोधन र परिमार्जन पश्चात् एक उत्कृष्ट काव्य लेख्ने जमर्को आदि जस्ता कुराहरू नै यो महाकाव्य लेखनका पृष्ठभूमिका रूपमा लिन सकिने सन्दर्भहरू हुन् ।

मानवोत्थाका निम्ति स्वर्गाग्नि चोरेर ल्याइदिने प्रथम ग्रिक सहिद प्रमिथसका पुराकथालाई देवकोटाले लक्ष्मी निबन्धसङ्ग्रह भित्र केही हदसम्म समेटिसकेको कुरा जोशीले उटान गरेका छन् । सृजामाता र मायाविनी सर्सी खण्डकाव्यदेखि प्रमिथस महाकाव्यसम्म

फैलिएको पुराकथाको शृङ्खलालाई अधि बढाउँदै **मायाविनी सर्सी** पछिको देवकोटाको विस्तारित पाइलाका रूपमा जोशीले प्रमिथस महाकाव्यलाई लिएका छन् (जोशी, २०४८ : २७६) ।

देवकोटाको समग्र कविता वा महाकाव्ययात्राको पछिल्लो चरणमा रचना भएको महाकाव्यात्मक प्रस्तुति **प्रमिथस** नेपाली महाकाव्य लेखन परम्पराको एक उच्चकोटिको महाकाव्यको नमूनाका रूपमा पाइन्छ । लामो समयको काव्यसाधना एवम् परिमार्जनका साथ महाकाव्यात्मक कोटिका रूपमा पाइएको यो महाकाव्य स्वच्छन्दतावादी-प्रगतिवादी भावधारामा लेखिएको छ । यसको पहिलो सर्ग २०१० सालको प्रगति पत्रिकामा प्रकाशित भएको पाइए तापनि पूर्ण रूपमा प्रकाशित हुने अवसर भने देवकोटाको मृत्युपश्चात् वा २०२८ - २९ सालमा आएर मात्र मिल्यो ।

३.२.१ काव्ययात्राको छोटो चरण विभाजन तथा अन्तिम चरणको प्रवृत्ति खुट्याउँदा :

मोड र प्रवृत्तिका हिसाबमा समालोचकहरूले देवकोटालाई अध्यात्मवादी र ईश्वरवादी, प्रजातन्त्रप्रेमी, नैतिक, अनीश्वरवादी, द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी, स्वच्छन्दतावादी, सामन्तवाद-साम्राज्यवादविरोधी, जनपक्षीय, आदर्शवादी, प्रकृतवादी, यथार्थवादी आदि मानेका छन् ।

पहिलो चरण :

देवकोटाका कवितायात्राका विभिन्न चरण र तिनका प्रवृत्ति तथा प्राप्तिका सम्बन्धमा १९७६ देखि कविता लेखन थालेका देवकोटाले १९९० सालसम्ममा कैयौँ कविताहरूको अभ्यास गरेको देखिन्छ । जोशीले १९७६ देखि १९९० सम्मको चरणलाई स्कुले र कलेज जीवनमा गरेका रचनाको प्रसङ्ग भनी ठहर गरेका छन् (जोशी, २०४८ : ३८०) । १९८३ - १९८६ ताकाको त्रिचन्द्र कलेज पढ्दाका समयमा सेक्सपियर, वर्डस्वर्थ, सेली, कलरिज तथा म्याथ्यू आर्नोल्ड जस्ता पूर्वस्वच्छन्दतावादी तथा स्वच्छन्दतावादी अङ्ग्रेजी कवि तथा लेखकहरूबाट प्रेरित-प्रभावित भई **एलिजी र द ब्यालेड : सावित्री एण्ड सत्यवान्** साथै सेक्सपियरको **एज यू लाइक इट** नाटकका केही अंश अनुवाद समेत गरेको पाइन्छ (ऐ. ३८०) । १९९० - १९९१ तिर चाहिँ संस्कृत गीतिकवि जयदेव, बङ्गाली कवि ठाकुर, उर्दू कवि उमर खैयाम, अङ्ग्रेजी कवि रबर्ट ब्राउनिङ तथा हिन्दी कवि बच्चन तथा हिन्दी छायावादी कवि सुमित्रानन्दन पन्त आदिको प्रभाव

उनमा परेको देखिन्छ । यस कालखण्डमा देवकोटाले नवीन स्वच्छन्दतावादी काव्यचेतनाको बीजारोपण र प्रसारण गर्न भूमिका खेलेको जोशीको उल्लेख छ (ऐ., ३८१) । १९९१ मा आएर देवकोटाका कवितामा नेपाली स्वच्छन्दतावादी काव्यधाराको प्रवर्तन भएको पाइन्छ । यो साल खण्डकाव्य प्रकाशनका दृष्टिले कोसेढुङ्गो सावित हुन्छ भने १९९२ मा तिनको घँसिया गीत जस्तो उत्कृष्ट कविता तथा पहिलो खण्डकाव्य मुनामदन देखा पर्छन् । १९९५ सालका कृतिहरूले कविका स्वच्छन्दतावादी काव्यधारालाई नै गति प्रदान गरेको पाइन्छ ।

दोस्रो चरण :

कवितायात्राको दोस्रो चरण १९९१ देखि १९९९ सम्म रहन्छ । यस अवधिमा महाकाव्य लेखनमा हात हालेको पाइन्छ ।

तेस्रो चरण:

२००० सालबाट प्रारम्भ भएको तेस्रो चरणमा देवकोटाले तीन दिनमा शाकुन्तल, दस दिनमा सुलोचना तथा एकै रातमा कुञ्जिनी आदि काव्यहरूको योगदान गरे भने २००३ मा पाँच महाकाव्य महाराणाप्रताप, वनकुसुम, पृथ्वीराज चौहान, भक्त प्रह्लाद, र सत्याभास मध्ये पछिल्ला दुई चाहिँ अपूर्ण छन् । यस चरणमा गद्य कविताको प्राचुर्य र भाषाशैलीको मर्दाना ओज तथा व्यङ्ग्यविद्रोही क्रान्तिचेतना २००३ सालसम्म प्रस्फुटन भएर फैलिएको पाइन्छ ।

चौथो चरण :

जोशीले २००४ साललाई चौथो चरणको थालनीका रूपमा मानेका छन् । २००४ देखि २००९ सालसम्मका देवकोटाका लेखनमा पोथीसुलभ कोमलताको विकास भएको यस चरणमा क्रान्ति, व्यङ्ग्य-विद्रोह, मानवतामूलक स्वच्छन्दतावादी प्रगतिवादको प्रस्फुटन भएको पाइन्छ । २००७ सालमा प्रमिथस महाकाव्यको रचना गरेका देवकोटाले २००८ सालमा पूर्ववर्ती स्वच्छन्दतावादी प्रगतिवादकै चरणलाई पृष्टपोषण गर्दै २००९ का कविताकृतिले पनि पूर्ववर्ती स्वच्छन्दतावादकै व्यापकता र रोमान्टिक प्रगतिवादी धारालाई नै मुखरित गरेको प्रसङ्ग जोशीले प्रस्तुत गरेका छन् ।

पाँचौं चरण :

२०१० सालदेखि पाँचौं वा अन्तिम चरणको प्रारम्भ हुन्छ । यस चरणमा प्रमुखतः प्रमिथस महाकाव्य र पागल कवितासँगै रोमान्टिक प्रगतिवादिता र परिष्कृतितर्फ महाकविको लेखन अभिमुख भएको पाइन्छ । प्रमिथस सन्दर्भित गिसेली पुराकथा समेटिएको प्रमिथस महाकाव्यमा देवकोटाद्वारा सुकुमार भावसघनता, उच्चतर कवित्वभिन्न तीव्रतर वैचारिक चेतको सूक्ष्म व्यञ्जना तथा प्रकृतिचित्रण, गम्भीर आत्मचिन्तन, तीव्र युगचिन्तन जस्ता सन्दर्भहरू प्रस्तुत गरिएको उक्त महाकाव्य युगीन र शाश्वत बनेको जोशीको ठम्याइ छ । यसरी प्रमिथस महाकाव्य र पागल कविता लेखनबाट सुरु भएको देवकोटाको पाँचौं तथा अन्तिम चरण २०१६ सालमा विश्रान्त हुन्छ ।

त्रिपाठीका अनुसार देवकोटाका साहित्यिक यात्रा र प्रवृत्तिलाई १९९१ - १९९९, २००० - २००७ र २००८ - २०१६ गरी तिन चरणमा विभाजन गर्दै सुरुका दुई चरणमा मुनामदन र शाकुन्तल महाकाव्य लेखिएका र यी दुईको समष्टिलाई परिष्कृतिसूत्रक प्रारम्भिक र वर्गसूत्रक प्राप्तिका अभिन्न अवस्था र २००८ - २०१६ को अवधिलाई रोमान्टिक प्रगतिवादतिर उन्मुख भएको ठोस अभिव्यक्तिका रूपमा प्रमिथस महाकाव्यलाई अधि सारेका छन् (चैतन्य, २०५९ : २०४) ।

देवकोटालाई स्वच्छन्दतावादका प्रमुख प्रवर्तक र अग्रणीसाहित्यकार भन्दै उनलाई रुसोको प्रकृतिर फर्क र मानिसको प्राकृतिक र नैसर्गिक स्वतन्त्रतासम्बन्धी विचारबाट पूर्ण रूपमा प्रभावित भएको बताएका छन् (चैतन्य, २०५९ : २०८) । अङ्ग्रेजी स्वच्छन्दतावादी साहित्यकारहरूलाई देवकोटाका वैचारिक साहित्यिक मान्यताका मूल प्रस्थानविन्दु मान्दै चैतन्यले पन्त, प्रसाद र निराला जस्ता भारतीय छायावादी कविहरूबाट समेत प्रभावित रहेको उल्लेख गरेका छन् । नेपाल कम्युनिस्ट पार्टीको स्थापनापूर्व ०४ सालको युगवाणीका सम्पादनमा देवकोटाको संलग्नता र उनकै ०५ सालमा प्रकाशित पहाडी पुकार निबन्धलाई आधार बनाई उनलाई प्रगतिवादी देख्ने गोविन्द भट्ट र स्वच्छन्दतावादी प्रगतिवादी देख्ने वासुदेव त्रिपाठी तथा कुमार बहादुर जोशीका विचारलाई खण्डन गर्ने निनु चापागाईंको मूल्याङ्कनलाई सही र वैज्ञानिक मान्ने चैतन्य ०४ साल अधिका देवकोटालाई सामन्ती पुनरुत्थानवादी भन्न रुचाउने

मोदनाथ प्रश्रितका धारणा समेत गलत भएको र यस सन्दर्भमा गोविन्द भट्ट, ऋषिराज बराल, श्यामप्रसाद शर्मा र शक्ति लम्सालका बिचारलाई मूलतः सही मान्दछन् ।

मूलरूपमा देवकोटाका साहित्यिक मोड र प्रवृत्तिलाई पूँजीवादी मानवतावादी निष्क्रिय स्वच्छन्दतावाद (१९९१ - २००३), पूँजीवादी मानवतावादी सक्रिय स्वच्छन्दतावाद (२००४ - २००७), काल्पनिक समाजवादप्रभावित स्वच्छन्दतावाद (२००८ - २००९) र वैज्ञानिक समाजवादप्रभावित क्रान्तिकारी स्वच्छन्दतावाद (२०१० पछि) का रूपमा प्रस्तुत गर्न उपयुक्त हुने धारणा उल्लेख गरिएको छ (चैतन्य, २०५९ : २०९ - १०) ।

प्रमिथस लेखनसम्म आइपुग्दा देवकोटाले पुग नपुग आधा दर्जन भन्दा बढी महाकाव्यात्मक कृतिहरू नेपाली साहित्यको फाँटलाई प्रदान गरिसकेको पाइन्छ । आफ्ना महाकाव्ययात्राको अन्तिम प्रहरमा आएको कृति प्रमिथस उनले अतीतका असफलताहरूलाई फर्केर हेर्दै ती कमजोरीहरूको सुधार गर्ने एउटा सशक्त प्रयासका रूपमा लेखन आरम्भ गरेको र त्यसको पटक पटक परिमार्जन एवम् संशोधन गरेको अड्कल लगाउन सकिन्छ । आफ्नो पहिलो महाकाव्य शाकुन्तलको भूमिकामा 'एकबार यस्तै भयो । पछि गरुँला ।' भनेबाट देवकोटामा अझ सशक्त महाकाव्य लेखन अभिलाषा स्वरूप प्रमिथस महाकाव्य लेखिएको अनुमान लगाउन सकिन्छ ।

विश्वसाहित्यका अमूल्य निधि र मानवताका लागि अधिक प्रेरणदायी विषयवस्तु टिपेर पाठकसामु दिइएको यो सिर्जना देवकोटाको मानवता प्रतिको उत्कट त्यागको परिणाम हो भन्ने कुरा प्रस्तुत महाकाव्यको अध्ययन पश्चात् अनुभव हुन्छ ।

३.३ निष्कर्ष :

१०४ वर्षे राणाशासनको उकुसमुकुसबाट मुक्ति पाउन प्रवासिएका देवकोटाको २००७ सालमा निरङ्कुशताको अन्त्य भएपछि स्वतन्त्रताको उन्मुक्त अभिव्यक्तिका रूपमा उक्त महाकाव्य देखा परेको छ । शासकहरूको अन्याय र अत्याचारबाट नै आफ्नो सत्ता टिकाउने र जनतालाई सधैं शोषण गरी आफू मोजमस्तीमा रमाउने प्रवृत्ति मानव सभ्यताको आरम्भबाटै सुरु भएको हो भने प्रतिक्रियास्वरूप त्यस अन्याय र अत्याचारका विरुद्ध क्रान्तिको विगुल फुक्ने काम त्यससँगै भएको पाइन्छ । त्यसकै पुष्टिका लागि स्वर्गका शासक ज्युस र उनको

मानवताविरोधी निर्णयविरुद्ध प्रमिथस मानवताका पक्षधर तथा जिउसका बागी बनेर उभिएका पाइन्छन् ।

०७ सालको क्रान्तिपछिको असफलता र असन्तुष्टिलाई आदर्श रूपमा प्रष्ट देखाउन देवकोटाले प्रमिथस महाकाव्यको रचना गरेको देखिन्छ । सारा अपमान, घृणा पचाएर आफ्नो आदर्श पात्र प्रमिथस बन्ने उनको आकांक्षाबाट प्रेरित भएपछि उक्त काव्य प्रकट भएको पाइन्छ । स्वर्गाधिपति जिउस जस्ता शक्तिसम्पन्न शासकको त प्रतिरोध भयो भने धरतिका नराधमको के गति होला ! भन्ने देखाउनु देवकोटाको मूल अभिप्राय रहेको देखिन्छ । प्रतीकात्मक रूपमा देवकोटाले जनतालाई तत्कालीन शासन व्यवस्थाका विरुद्धमा खबरदारी गरेका छन् ।

परिच्छेद चार

प्रमिथस महाकाव्य र प्रमिथस अन्बाउन्ड नाटकबिच तुलनात्मक अध्ययन

अङ्ग्रेजी नाटककार सेली र नेपाली महाकवि देवकोटाले एउटै कथानकलाई आधार बनाई आआफ्ना रचना प्रस्तुत गरेका छन् । यहाँ सेली र देवकोटाका काव्यहरूमा भएका केही प्रमुख समानता र विभिन्नताको चर्चा गर्नु उपयुक्त हुन्छ ।

४.१ प्रमिथस महाकाव्य

महाभारतमा वर्णित पौराणिक कथालाई कालिदासले साहित्यिक रूप दिई **अभिज्ञान शाकुन्तलम्** लेखेका र देवकोटाद्वारा मूलतः कालिदासकृत यही नाटकलाई र अंशतः महाभारतलाई आधार बनाई **नेपाली शाकुन्तल** महाकाव्य लेखिए जस्तै हेसिओड, एस्क्लस, बाइरन र सेलीद्वारा साहित्यिक रूप दिइएको ग्रीक पुराकथा वा मिथलाई नै देवकोटाले प्रमिथस महाकाव्यको प्रमुख विषयवस्तु बनाएको पाइन्छ ।

महाकाव्यमा देवकोटाको मोह पूर्वीय अतीतको स्वर्णयुगप्रति रहेको पाइन्छ । अनुवादको मानसिकता र प्रमिथसका माध्यमबाट राजनीतिक कुण्ठाको अभिव्यक्ति उनको महाकाव्यमा पाइन्छ । महाकाव्य पढेपछि उनको भाषिक क्षमताको जति प्रशंसा गरे पनि कमै हुन्छ र त्यो अद्वितीय छ । स्वदेशी रङ्गले प्रमिथस मौलिक नेपाली काव्य बनेको पाइन्छ ।

एस्क्लसको **प्रमिथस बाउन्ड**मा प्रमिथसको पाताल पतनमा समुद्रसुताहरूले पनि साथ दिएका छन् तर देवकोटाको प्रमिथस पाताल पतनमा एकलो छ । उता सेलीले भने प्रमिथसको पाताल प्रवेशको प्रसङ्ग नै उठाएका छैनन् । देवकोटाको **प्रमिथस** महाकाव्य मौलिक रूपमा एस्क्लसको नाटक **प्रमिथस बाउन्ड**को अनुवाद जस्तो आभास भए तापनि यसमा कथानक अलि भिन्न पाइन्छ । यो महाकाव्य एस्क्लसका नाटक प्रमिथस बाउन्ड र सेलीका नाटक **प्रमिथस अन्बाउन्ड**का नाटकको सेतुका रूपमा पाइन्छ । नेपालको तत्कालीन राजनीतिक परिस्थितिको सफल आरोप रहेको पाइने यो महाकाव्य देवकोटाको मौलिकता र प्रमिथसको एक मात्र विशेषता हो ।

महाकाव्यमा जिउसले प्रत्यक्ष भएर क्राटोस र बियालाई बोलाउन हेफिस्टसलाई पठाइएको छ । एस्क्लसका नाटकको मौलिक अनुवाद जस्तो देखिए तापनि परिस्थितिको

नेपालीकरण भएको अनि पूर्वीय चिन्तनको रोशनीले आभामय भएको यस महाकाव्यको कथावस्तुको आकार भिनु भइकन पनि यसमा देशको परिस्थिति र विषयवस्तुको गहिरो छाप परेको छ भन्न सकिन्छ ।

जोशीका अनुसार छैठौँ सर्गसम्मको महाकाव्यको कथानक ग्रीक पुराणका कथासँग तुलनीय देखिन्छ, भने सातौँ सर्गदेखिको कथानक एस्किलसको प्रमिथस बाउन्डसँग निकै हदसम्म मिल्ने देखिन्छ । ग्रीक पुराणको कथालाई देवकोटाले कतै कतै सामान्य थपघट गरी केही प्रभावकारी तुल्याएको पाइन्छ (अधिकारी, २०६६ : २७१) ।

महाकाव्यको सैली र प्रस्तुतिमा केही हदसम्म तुलनीयता देखिए पनि देवकोटा र उनका महाकाव्यमा जोशीले देवकोटाका महाकाव्यको चरित्रचित्रण, शैली र संरचना जस्ता कुरामा मौलिकता पाइने बताएका छन् ।

काव्यमा महाकविको भाषिक क्षमताको जति प्रशंसा गरे पनि कमै हुन्छ, तत्सम शब्दहरूको प्रयोगले महाकाव्यलाई दिइएको स्वदेशी रङ्ग अनुपम छ । प्रेम र क्रान्तिलाई समन्वय गरी देवकोटाले प्रमिथस महाकाव्य रचना गरेको पाइन्छ (बन्धु, २०३६ : २७५) । यसरी महाकाव्यमा देवकोटाले भाषालाई नै लडाइँको क्षेत्र बनाएका छन् ।

एस्किलस नाटकका महान् पात्रलाई भाग्य र लेखान्तको भूलले लडेको देखाएर मानवका मनमा करुणा उत्पन्न गर्न र उनका भोगाइमा ग्लानि र पश्चात्ताप देखाउन चाहन्थे तर सेली भने उही प्रमिथसमा अदम्य साहस उत्पन्न गरी वीर र विजयी पात्र उपस्थित गर्न चाहन्थे । सो उनले अन्बाउन्डमा देखाए ।

प्रमिथस बाउन्डमा जिउस र प्रमिथसबिच थोरै गल्तीबोध गराई मेलमिलापको स्थितिमा कथा टुङ्ग्याइएको छ भने सेलीका नाटकमा प्रमिथस बन्धनमुक्त अवस्थामा देखिन्छन् । यहाँ मेलमिलापको स्थिति नभई उल्टै जिउसकै पतन देखाइएको छ ।

सेलीले नाटकमा एस्किलसले जस्तै प्रमिथस र ज्युसबिच सम्झौता गराएको भए त्यही नाटकको पुनरावृत्ति मात्र हुने थियो तर मानव जातिका पीडक अत्याचारी ज्युससामु महान् नायक प्रमिथसलाई भुकाउन चाहँदैनथे (भट्टराई, २०६६: १०२) ।

सेलीले भैँ देवकोटाले पनि मानिसलाई प्रमिथसमार्फत् विद्रोहको बाटो देखाउन चाहेको पाइन्छ । नेपाली प्रमिथसलाई यस अर्थमा सेलीको विद्रोह र नाटकीय चेतनाबाट प्रभावित छ भन्न सकिन्छ । उदाहरणका लागि (प्रमिथस : ३१, अनुच्छेद २१) ।

महाकाव्यको संरचनालाई सुव्यवस्थित र सुगठित गराउनु भन्दा पनि उच्च कवितात्मक अभिव्यक्तिमा नै देवकोटा केन्द्रित रहेका पाइन्छन् । तर प्रमिथसमा भएको भाव र आख्यानको संयोजनका कारण संरचनात्मक दृष्टिले कमजोर देखिएका अन्य महाकाव्यहरू भन्दा यो महाकाव्य संरचनात्मक कुशलता र गुणगरीमाका दृष्टिले सबल र सफल देखिन्छ (अधिकारी, २०६५ - ६६ : १९५) ।

महाकाव्य छन्दमा नै लेखिनु पर्छ भन्ने मान्यताविपरीत पहिलो गद्य महाकाव्यका रूपमा यो महाकाव्य प्रस्तुत भएको छ र यसमा मानवतावादी स्वर स्पष्ट रूपमा आएको छ । संरचनागत हिसाबमा यो महाकाव्य जम्मा ११ सर्ग, ४०४ श्लोक, ४०९१ पङ्क्ति र २०४३९ शब्दमा विरचित छ ।

प्रमिथस महाकाव्यको उद्देश्य बताउने सन्दर्भमा प्रमिथस महाकाव्यको कृतिपरक अध्ययन शीर्षकमा शोधकार्य गरेका पुष्करनाथ रिजाल भन्छन् - 'उनको उद्देश्य सृष्टिकालीन मानवको सङ्क्रमणकालीन अवस्थाको राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक, शैक्षिक, न्यायिक आदि अवस्थालाई देखाउनु पनि रहेको छ' (रिजाल, २०६४ : ६४) ।

महाकवि देवकोटामा अङ्ग्रेजी रोमान्टिक कविहरूको प्रभाव शीर्षकमा वंशी श्रेष्ठले युनानी पौराणिक कथामा आधारित वीर प्रमिथसका विषयमा ग्रीक नाटककार एस्क्लसले प्रमिथस बाउन्डको र अङ्ग्रेजी रोमान्टिक कवि सेलीले प्रमिथस अन्बाउन्डको रचना गरेको बताएका छन् । तर देवकोटाको प्रमिथसको रचनाशैली हेर्दा काव्यको प्रारम्भतिर सेलीको प्रभाव परेको आभास पाइने बताएका छन् (श्रेष्ठ, २०६७ : १५५) ।

देवकोटाले आफ्नो वर्तमान समस्या, अवस्था र हृदयको सशक्त तर सोभैँ व्यक्त गर्न नसकिने भावनालाई यस काव्यमा मुक्त कण्ठले पोखेका छन् अनि आफ्नो वर्तमानबाट अति टाढा प्राचीन काल र दूर देशको वर्णन गरेका छन् । उदाहरणका लागि -

मेरो महत्वाकाङ्क्षी छ समुच्छित उडान

युनान-शिखरउपर सुन्दरताका, दूर (प्रमिथस : १२६) ।

देवकोटामा पश्चिमी स्वच्छन्दतावादी कवि वर्डस्वर्थ, सेली, बाइरन, कलरिजहरूको प्रभाव परे तापनि उनमा त्यसलाई आफ्ना वरिपरिको वातावरणमा ढाल्न सक्ने सामर्थ्य थियो । त्यसलाई अनुकरण मात्रैका रूपमा नराखी आफ्नो भाषा, शैली र विषयवस्तुमा ल्याएर आफ्नैपनमा उतार्न सक्ने शक्ति देवकोटामा थियो । जस्तै : वर्डस्वर्थको लुसीसँग मिल्ने चारु, सोलिटरी रिपरसँग मिल्ने गाइन् तिनले घँसिया गीत, द वेस्ट् विन्ड्सँग मिल्ने भ्रम्भावर्णन आदि ।

वर्डस्वर्थको लुसी ग्रेबाट प्रेरित तथा प्रभावित देखिने कविता चारुमा उनले प्रकृतिपुत्री चारुका सहज-प्राकृत सौन्दर्यको वर्णन गर्दै त्यस सौन्दर्यप्रतिको आफ्नो आकर्षण र प्राकृतिक तथा मानवीय सौन्दर्यका बिचमा तादात्म्य भाव दर्साएका छन् । सेलीको क्लाउड शीर्षकको कवितालाई सम्झाउने शार्दूलविक्रीडित छन्दमा रचित अन्त्यानुप्रास नमिलाएका तीन श्लोकको कविता बादलमा चाहिँ बादललाई आत्मसात गरेर त्यसका पुर्खा, जन्म, जीवन र व्योमविहारको वर्णन गर्दै विज्ञान र भूगोलका सत्यलाई कवितात्मक अभिव्यक्ति दिनाका साथै कल्पनाशीलतालाई प्रकट गरेका छन् (जोशी, २०४८ : १०१ - ०२) ।

अर्को शब्दमा भन्नुपर्दा देवकोटा एक कवि हृदयका, लहडवाजी प्रकृतिका एवम् आफ्नै पाराका थिए । सायद यही लहड, विचारोत्तेजकता, कल्पनाको उडान, मानवीय सीमाबाट अनन्तमा प्रवेश, अहम्को स्वीकारोक्ति आदिको समष्टि नै देवकोटाको कवि रूप हो । उनमा बगेको सूक्ष्म तर तेजपूर्ण र शक्तिशाली विचारबाटै देवकोटामा महान् आदर्श र असाधारण व्यक्तित्वको सिर्जना भयो होला (श्रेष्ठ, २०५९ : १४८ - ५०) ।

महाकाव्यको सर्गबद्धता र प्रारम्भको मङ्गलाचरणले यो महाकाव्यको संरचना महाकाव्यसम्बन्धी पूर्वीय मान्यतानुसार नै रहेको पाइन्छ । महाकाव्यमा ग्रिसेली पुराकथाको प्रसिद्ध विषय छ, प्रथम सर्गका पहिला पङ्क्तिहरूमा युनानी शारदेको आराधना गरी मङ्गलाचरण गरिएको, युनानी टाइटन देवता नायक भएको आदि कुरालाई महाकाव्यले परिपालन गरेको हुँदा प्रमिथसको संरचना महाकाव्यको पूर्वीय मान्यतानुसार नै रहेको भए तापनि अर्कातिर ११ सर्गमा रचित हुनु, सुरुमा मङ्गलाचरण आदिले पूर्वीय महाकाव्य मान्यता अवलम्बन गरिनु, कथास्रोत ग्रिक पुराकथाबाट लिइनु, शास्त्रीय छन्दबाट हटेर गद्यमा लेखिनु,

मानवेतर पात्र प्रयोग गर्नु जस्ता लक्षणले काव्य पूर्वीय भन्दा पश्चिमी महाकाव्य मान्यताबाट बढी प्रभावित देखिन्छ ।

सुरुमा कल्पनामा रमाउने, अतीततिर फर्कने र प्राकृत-ग्रामीण जीवन रूचाउने देवकोटाले महाकाव्यमा यथार्थमा ओर्लिएर सामाजिक जीवन चित्रण गर्दै पछि राष्ट्रिय स्वाधीनता, मानवता, स्वतन्त्रता र क्रान्तिका लागि लड्न आह्वान गरेको पाइनुलाई काव्यमा देवकोटाको वैचारिक स्वरूप समेत परिवर्तित र विकसित भएको भन्न सकिन्छ ।

प्राचीन संसारका कथा मिठो लाग्ने देवकोटाद्वारा अङ्ग्रेजी र नेपालीमा रचित विलक्षण प्रतिभाप्रदत्त शाकुन्तल महाकाव्य जस्तै प्रमिथस पनि पश्चिमको प्राचीन जीवन र विविध मानवीय महिमाको नेपाली काव्य कलेवरका रूपमा विश्वसाहित्यका मैदानमा निस्किएको पाइन्छ । महाकविले हिन्दू परम्पराका रामायण, महाभारत तथा पौराणिक प्रसङ्गहरू देवासुर सङ्ग्राम, ऋषिमुनि, कंस, राम, सीता आदिको उल्लेख गर्दै युरोपेली परम्पराका हेलेन, ट्रोजन लगायत अन्य धेरै मिथकीय र पौराणिक पात्रहरूको वर्णन गरेका छन् । प्राच्य र पाश्चात्य साहित्यिक सुगन्धलाई नेपाली वायुमण्डलमा मिसाएर देवकोटाले प्रमिथसमा प्रकृति र संस्कृतिजन्य विश्वबिम्बको छटा दर्शन गराई नेपाली चेतनाकाशको छवि उच्च बनाएका छन् ।

विधागत रूपमा नाटक नभए तापनि जसरी एस्किलस, सोफोक्लिज, युरिपाइडिज, कालिदास, सेक्सपीयर, गेटे, सेली, सम आदिमा काव्यमय प्रवाहमा नाटक बगेको पाइन्छ । त्यसरी नै मिल्टनको प्याराडाइज लस्ट र प्याराडाइज रिगोन्ड महाकाव्य भै देवकोटाका महाकाव्य प्रवाहित र तरङ्गित हुँदा ठाउँठाउँमा नाटकीय परिवेश, चरित्र, चिन्तन र सम्वादहरू प्रस्तुत भई भावगङ्गामा दृष्यहरू परिवर्तन भइरहन्छन् । प्रखर अभिव्यक्तिका कोकिलकण्ठी स्वरहरूले नवीन युगको बोध गर्छन् भने काव्यरूपी तरङ्गले बारम्बार आघात गर्दा निस्किएका युगीन चित्कारका प्रतिध्वनिमा चेतना ब्युँभेको पाइन्छ ।

प्रमिथस महाकाव्यमा ज्युसको बंशावली प्रस्तुत गर्नाले अधिक पात्रहरूको उपस्थिति रहेको पाइन्छ भने सेलीका नाटकमा त्यस्तो पाइँदैन । व्यापक अध्ययन पश्चात् प्राप्त प्रमिथसमा पूर्व र पश्चिमका मिथक तथा पुराण र काव्यहरूको मिश्रण हुनु स्वाभाविक नै हो । प्रमिथस महाकाव्यले काव्यिक गरिमाको उचाइलाई थपेको पाइन्छ । कालिदास र सेक्सपियरको जस्तो सिञ्चनशील आर्द्र कवितात्मकता, वर्डस्वर्थको जस्तो प्रकृतिप्रेम, कलरिजको जस्तो

काव्यमादकता, कीट्स र घिमिरेको जस्तो सौन्दर्यबोध, यीट्स र इलियटको जस्तो गहन बौद्धिकता, सेलीको जस्तो उत्कृष्ट सङ्गीतमयता, उदात्त कल्पना एवम् स्वतन्त्रता र कल्याणकारी महान् क्रान्तिकारी विद्रोही मानवीय स्वरका समसामयिकताले आधुनिक नेपाली साहित्य मात्र नभई ज्वराक्रान्त समसामयिक विश्वपरिवेशमा नै रसाभिव्यक्ति र कलात्मक सिद्धिको अनुपम नमुना भएको छ - देवकोटाको प्रमिथस महाकाव्य ।

प्रमिथस महाकाव्यको शास्त्रीय विवेचना गर्दा ग्रिक परम्पराबाट विकसित भई एस्किलसका नाटकसम्म विस्तार भएको र त्यसैलाई उपजीव्य आधार बनाई महाकविद्वारा महाकाव्यात्मक स्वरूप दिइएको यस महाकाव्यका कथानकलाई टाइटनयुद्ध, प्रमिथसका सल्लाहबाट ज्युसको विजय, राज्यारोहण, ज्युसको मानवसंहार शपथ, प्रमिथसद्वारा हस्तक्षेप र आगो उपहार दिएर मानवरक्षा, ज्युसको क्रोध, प्रमिथसलाई ज्युसको आदेशबाट चट्टानमा कीलित गर्ने निर्णय, क्राटोसका निरीक्षणमा हेफिस्टसद्वारा दण्ड सम्पादन, हर्मिजद्वारा प्रमिथसलाई ज्युसको अन्तिम चेतावनी सन्देश एवम् प्रमिथसको पातालपतन भित्र अटाएका छन् । यी सबै कथानकहरू एस्किलसका प्रमिथस बाउन्ड नाटकबाट यथावत् आएका पाइन्छन् ।

प्रमिथस महाकाव्यका मूल कथासँग खासै सम्बन्ध नराखे तापनि मूल कथासँग प्रसङ्ग जोड्नका लागि महाकविबाट दिइएका ग्रिक कथाहरूको सङ्केत यसप्रकार छ -

१. बेलरोफोन	- पेगासस	प्रथम सर्ग
२. युरानस	- जिया	द्वितीय सर्ग
३. क्रोनस	- रिया	तृतीय सर्ग
४. प्लुटो	- पर्सिफोन (प्रसर्पिना)	चतुर्थ सर्ग
५. हेलेन	- पेरिस	दशम सर्ग

महाकाव्यमा प्रमिथस र जिउस प्रमुख पात्र भई हेफिस्टस, क्राटोस, बिया, हर्मिज, समुद्रसुताहरू र भावपरीहरू गौण भूमिकामा आएका छन् । प्रमिथसका चरित्रमा महाकविबाट केही मौलिक परिवर्तन गरिएको भए तापनि महाकाव्यका आधा भागसम्म प्रमिथसकै स्वगत भाषणमा कथानक अगाडि बढेको पाइन्छ ।

भाषामा महाकाव्यात्मक गरिमा पाइन्छ । तत्सम शब्दहरूको प्रचुर प्रयोग भई भाषिक क्षमताद्वारा काव्यको देश, काल र वातावरण निर्माणमा महाकविलाई सफलता प्राप्त भएको पाइन्छ । भाषिक विशेषताले गर्दा नै दूर देशको सर्वथा अपरिचित कथावस्तु र पात्र पनि पाठक समक्ष परिचित हुन पुगेका छन् । जस्तै जुपिटरका जटा (जटाधारी शिव), युनानी शारदा (मिनरभा), जोभ (रुद्र), प्रमिथस (प्रतीचीका ब्रह्मा), क्रोनस (कंस), सुरेन्द्र (ज्युस), पश्चिमी कुरुक्षेत्र (ट्रोइ), हेलेन (सीता), पेरिस (दशानन - रावण), अपोलो (सूर्यदेव), नाड्गा मदनदेव (क्यूपिड), माता सिरीज (पृथ्वी), प्रेमकुमारी (पञ्चबाण) आदि भाषिक स्वदेशीपनाले गर्दा प्रमिथस नेपाली काव्य हुन सकेको पाइन्छ । उत्कृष्टतम् भाषिक क्षमताको परिचय दिने क्रममा पात्रहरूमा महाकविले हाम्रा पौराणिक पर्यायवाची पात्र र शब्दहरूको प्रयोग गरी स्वदेशी रङ्ग दिएका छन् जुन काव्यमा अद्वितीय नमूनाका रूपमा मान्न सकिन्छ । आधुनिक प्रमिथसले पूर्वीय जगत्मा सारा ज्ञान र चेतनाका कर्महरू, अनुभूतिहरू, विश्वमै अद्वितीय नमूनाका रूपमा पाइनु वास्तवमा गौरवको विषय हो । महाकविको प्रमिथस यसरी पूर्वीय ईश्वरवाद, आध्यात्मिक चेतना र प्राच्य ज्ञानका दीप्तिमा जाज्वल्यमान् भई आलोकित भएको पाइन्छ ।

प्रमिथस नेपालको तत्कालीन अन्धकारमय राजनैतिक परिवेशमा प्रकाशमय ज्ञानको खोजी र अशिक्षाले पिल्सिएका र अन्धकारले निलिएका नेपालीमा उज्यालोको खोजी हो । महाकविले प्रमिथसकै उच्चकर्म गरेका हुनाले उनी नेपाली प्रमिथस हुन् । अभूतपूर्व कल्पनाक्षमता, विद्वत्ता, कवित्व र शिल्पप्रकाशित यो महाकाव्य कलात्मक र काव्यात्मक उचाइ चुम्न सफल रहेको छ ।

ज्ञवालीले प्रमिथस महाकाव्यको अन्त्यमा रहेको परिशिष्ट खण्डमा महाकविले प्रथम सर्गमा जस्तै पुनः विद्याकी आराध्य देवी शारदाको प्रशंसा, अतीतप्रतिको मोह, प्रकृति र सौन्दर्यप्रतिको प्रेम, वीरताको प्रशंसा, धर्तीप्रेम र यस्तो सुन्दर धर्तीलाई आफ्ना दुष्टता र क्रूरताले कुरूप बनाउने वा कुरूप बनाउन खोज्नेहरूप्रति कटु आलोचना एवं युरानसलगायत प्रमिथससम्मका युनानी पौराणिक पात्रहरूको स्मरण र प्रमिथसको प्रशंसासहित स्वतन्त्रताका पक्षमा आफ्ना भाव प्रस्तुत गरेको पाइने धारणा व्यक्त गरेका छन् । उनले प्रमिथस अपूर्ण महाकाव्य भए तापनि 'कारुणिक अन्त्यमा पुगेर यसको कथावस्तु सकिएको रहेछ' भन्ने किसिमको पाठकीय सम्प्रेषण यसमा भएको देखिने तर अन्त्यमा के भयो र अन्त्य कस्तो भयो

भनेर हेर्न मिल्ने गरी यसको कथावस्तुले समापन नपाएको र महाकाव्यका पछिल्ला केही सर्ग वा केही अनुच्छेदहरू प्राप्त नभएकाले यस्तो अवस्था देखिएको भनेका छन् । अपूर्ण भएरै पनि यस कथावस्तुमा एक प्रकारको पूर्णताको अनुभव पनि गर्न सकिने उनको धारणा छ । यसर्थ तीव्र वेदनाका असह्य यातना खप्दै मानवजातिका लागि महाबलिदान गर्ने प्रमिथसको चारित्रिक उत्कर्षमा पुगी कथावस्तुको समापन भएको मान्न सकिने स्पष्टोक्ति ज्ञवालीको छ (ज्ञवाली, राम प्रसाद, (२०६७), **नेपाली महाकाव्यमा वर्गीयता र वर्गद्वन्द्व**, विद्यावारीधि शोधग्रन्थ) ।

प्रमिथस वास्तवमा देवकोटाद्वारा मानव सभ्यता र मुक्तिका लागि गाइएको गीत हो । पूर्वीय साहित्यिक आभामा आलोकित यो महाकाव्य केवल अग्निदूत मात्र नभई पश्चिमी विश्वलाई समेत हाम्रा अनन्त रश्मिपुञ्ज देखाउने काव्य हो । यस महाकाव्यलाई देवकोटाका समग्र कृतिहरूको सर्वोच्च शिखर मान्न सकिन्छ । **पञ्चतन्त्र**, **हितोपदेश**, **बाइबल**, **अभिज्ञान शाकुन्तल** आदि कृतिहरू विश्वका विभिन्न भाषामा अनूदित भई विश्वभ्रमणमा निस्किए जीतै **प्रमिथस** महाकाव्यको पनि विश्वका विभिन्न भाषामा अनुवाद गरी विश्वसाहित्यिक विरादरीमा चिनाउन सक्ने हो भने यस महाकाव्यका विज्ञ पाठकहरू त्यतिकै प्रभावित हुन सक्ने थिए जसरी सापेनहावर (जर्मनीका निराशावादी दार्शनिक) **श्रीमद्भगवद्गीता**का दर्शनबाट प्रभावित भएका थिए भने मीराबाइले पाँच हजार वर्ष पछि पनि भगवान् कृष्णलाई यथारूपमा प्राप्त गरेकी थिइन् ।

४.२ प्रमिथस अन्बाउन्ड नाटक

प्रमिथस यात्रापथमा उभिएका महाकवि शीर्षक लेखको **सेलीको प्रमिथस अन्बाउन्ड** उपशीर्षकमा एस्कलसका सबै नाटक दुःखान्त भएका हुनाले **प्रमिथस बाउन्ड**मा पनि फलामे साङ्गाले कसिएर अनन्त यातनामा तड्पिँदै गरेका ठाउँमा चिलले दिनभरि शरीर प्वाल पारेर कलेजो लुछेर खाएको अवस्थामा विवश र व्याकुल पात्र देखाउनु आवश्यक थियो भन्दै भट्टराईले यस नाटकमा **अरस्तुको काव्यशास्त्र**ले परिभाषित गरेको दुःखान्तको विषयवस्तु र परिवेश रहेको बताएका छन् । दुःखान्तको कथामा पात्रको त्याग, बलिदान र महानता जोडिएको हुने र पात्रको सानो मात्र त्रुटिले ऊ दुःखको अनन्त गहिराइमा फस्ने देखाउनु आवश्यक रहेको भन्दै भट्टराईले प्राचीन ग्रीस दुःखान्तका लागि उर्वर काल रहेको बताएका छन् । एस्कलसको **प्रमिथस बाउन्ड**मा नायकको विद्रोह पाइँदैन, ऊ विवश र निरीह बनेको छ तर सेलीको समय अर्कै

थियो, उनी विद्रोहको चेतना भएका कवि थिए साथै समयको माग पनि विद्रोह नै थियो । त्यसैले प्रमिथस उनका लागि आदर्श पात्र थिए । भट्टराई अगाडि लेख्छन् - सेली निरङ्कुशताका अगाडि नभुक्ने, नगल्ने साहसी र विजयी पात्र देखाउन चाहन्थे । उनी एस्किलसको भन्दा अलग प्रमिथस प्रस्तुत गर्न चाहन्थे । त्यसका लागि उनले प्रमिथसलाई निर्वन्ध देखाउन चाहेकै कारण प्रमिथस अन्बाउन्ड लेखेका हुन् भनेका छन् (भट्टराई, २०६६ : १०१ - ०२) ।

सेलीको नाटक प्रमिथस अन्बाउन्ड स्वच्छन्दतावादमा आधारित पाइन्छ । प्रकृतिको विचित्रता र अनौठोपना, संवेग, आवेग, ईश्वर र सृष्टिसम्बन्धी रहस्यमय तत्त्व उनको नाटकमा पाइन्छन् तर उनी कहिलेकाहीं विद्रोहीका रूपमा र कहिलेकाहीं क्रान्तिकारीका रूपमा समेत देखिन्छन् । उनको नाटकमा राजनैतिक दर्शन पनि पाइन्छ । तर उनी आफ्ना व्यक्तिगत व्यथा र पीडालाई पनि सांसारिक र सारा मानवसमुदायको कष्ट सम्भन्धन् र संसारको गरीबी, पीडा अनि दुःखमा छटपटिएर संसारबाट रोग, भोक, दुःख, कष्ट आदिको उन्मूलन गर्नुपर्ने सङ्केत उनी आफ्नो काव्यमा गर्छन् । विशेषतः उनी गीतिकवि भएकाले कोमलता, सरसताका साथै असन्तोष र विद्रोह पनि ओकल्छन् । यसरी सेली मानवतावादी कवि पनि मानिन्छन् । नाटकमा वर्तमानप्रति असन्तोष र घृणा पाइन्छ अनि यसका विपरीत अति प्राचीनकालको मुक्तकण्ठले प्रशंसा गरी उनी मानवीय गौरवलाई प्रस्ट्याउँछन् । सेली प्रकृतिलाई प्रेमका रूपमा त लिन्छन् नै तर यसलाई अवैयक्तिक मात्र नमान्ने आफूमै समावेश गरी वैयक्तिक समेत बनाउँछन् । यसैलाई दृष्टिगत गर्दा प्रकृतिको प्रेम र सौन्दर्यका बिचमा सेलीको राम्रो समन्वय पाइन्छ ।

सेलीको प्रभाव देवकोटामा परेर भावार्थ मिल्न आए तापनि देवकोटाको शैली र भावाभिव्यक्तिमा त्यति नै सरलता, निजीपना र कल्पनाको उडान छ, जति सेलीमा छ । अर्थात् भनाउँ, सेलीको प्रभाव देवकोटामा परे तापनि उनी सो प्रभावलाई पचाएर आफ्नो मौलिकतामा ल्याउन सफल देखिन्छन् । पुस्तकका रूपमा र पत्रपत्रिकामा प्राप्त सेली र देवकोटाका कृतिहरूको तुलनात्मक अध्ययन गरेर उनीहरूका एकैका रहेको प्रभाव बताउनु एक गहन, खोजमूलक र अध्ययनपूर्ण विषय बनेको छ ।

सेलीको आकर्षण पूर्वीय रहस्यवादमा आधारित छ । नाटकमा राजनीति र साहित्यको समन्वय पाइन्छ । नाटकमा नायक प्रमिथसलाई महामानव, आदर्श, संयम, शालीन र गरिमामय चरित्रका रूपमा स्थापित गरिएको छ । नाटक सुखान्त हुनुका साथै यो महान् गणराज्यको

दर्शनमा आधारित रहेको पाइन्छ । यस नाटकमा सेलीको राजनीतिक विचारधाराको गहिरो छाप र सफलतम् अभिव्यक्ति पाइन्छ ।

नाटकमा सेलीको आदर्शवादिता स्पष्ट रूपमा झल्किन्छ । सेलीले नाटकमा संसार यस्तो छ होइन, यस्तो हुनुपर्छ भन्ने वर्णन गरी रामराज्यको उदाहरण प्रस्तुत गरेका छन् । चार अङ्क र नौ दृष्यमा विभक्त प्रमिथस अन्बाउन्ड नाटक सन् १८२० मा प्रकाशित भएको हो ।

सेलीका नाटकमा देवकोटाका महाकाव्यमा भैं प्रमिथसको पाताल प्रवेशको प्रसङ्ग आउँदैन । यस नाटकमा सेलीले नायक प्रमिथसलाई एक दुर्दमनीय र अजेय नायकका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । सेलीले जुपिटर (जिउस) लाई प्रत्यक्ष देखाएका छन् तर उनले देवकोटाले जस्तो प्रमिथसलाई सिधै अग्निचोर नभनी एसियालाई 'उसले आगो नियन्त्रण गर्‍यो' भन्न लगाएका छन् ।

नाटकमा साहित्य र राजनीतिको समन्वय हुनुका साथै यसमा उनको आदर्शमयता, संयम, शालीनता र गरिमाको उच्चतम् काव्यात्मकता प्रस्तुत गरिएको छ । नाटकमा श्रेष्ठतम् कोटिको रचनाधर्मिता र महाकवित्व पाइनुका साथै यिनका नाटकका नायकलाई महामानव भन्न सकिन्छ ।

सैतान र प्रमिथसको तुलना गर्दै कवि सेली आफ्नो नाटक प्रमिथस अन्बाउन्डको प्राक्कथनमा भन्छन् - एक अर्कामा केही मिल्न सक्ने काल्पनिक चरित्रहरू प्रमिथस र सैतान हुन् तर पनि सैतान भन्दा प्रमिथस नै बढी काव्यात्मक चरित्र हुन् किनभने सर्वव्यापी महाशक्तिका विरोधमा धीर, दृढ र साहसी हुनुका अतिरिक्त प्रमिथसमा व्यक्तिगत महत्त्वाकाङ्क्षा, बदला, स्वार्थ आदि लेस मात्र पनि पाइँदैन तर प्याराडाइज लस्टका नायकमा भने यी कुराहरू विशेष रूपमा झल्किन्छन् । त्यसले धार्मिक र नैतिक भावनालाई आघात पार्छ तर प्रमिथसमा उच्चतम् स्तरमा पुगेको नैतिकता र बौद्धिकताको परिपाक पाइन्छ र उसलाई उत्कृष्टतम एवम् महानतम उद्देश्यका लागि पवित्रतम र परम् सत्यले उत्प्रेरित गरेको बोध हुन्छ ।

सेलीले विकास र कल्याणका विम्बपुञ्ज प्रमिथस जस्ता नायकलाई ज्युस जस्ता मानवता विरोधी अत्याचारीसँग सम्झौता गर्न नदिने अठोट गरी यस महान् गीति नाटकको रचना गरेको पाइन्छ । अत्यन्त प्रबल काव्यात्मक प्रवाह भएको यो गीति नाटकमा मानवको सर्वोपरि शक्ति, क्षमता, विश्वन्याय, सम्मान, स्वतन्त्रता, भ्रातृत्व, समानता, शाश्वत सद्भाव,

सम्पन्नता र सुरक्षा एवम् कल्याण जस्ता कुराको प्रप्ति हुने सङ्केत मिलेको सकारात्मक परिस्थितिमा नाटक टुङ्गिएको छ । व्यथाको तीव्रतम् अभिव्यक्ति, सुमधुर सङ्गीतमयता, अत्यन्त प्रचुर, उच्च र व्यापक कल्पनाशीलता, मृदुल सिर्जनशील कवितात्मकता, नितान्त मौलिक र सशक्त बिम्बविधान अनि बाइरनको जस्तो सम्भोगिताहीन अनि पीडित विद्रोह, परिवर्तन, धैर्य, कठोर सिद्धान्तनिष्ठता, मानवप्रतिको परम मित्रमयता, विवेक, स्वतन्त्रता, सम्मान, न्याय, प्रेम एवम् कल्याणका पुजारी सेलीको प्रमिथस सिर्जनशीलताका दृष्टिले विश्वसाहित्यमा एउटा महान् योगदान मान्न सकिन्छ ।

४.३ विश्लेषण खण्ड

४.३.१ प्रमिथस र प्रमिथस अन्वाउन्डमा समान र असमान पक्ष :

सेलीमा विश्वात्मा दर्शन हुन्छ । उनी पदार्थलाई भन्दा आत्मालाई अधिक महत्त्वपूर्ण मान्दछन् । वेदान्त दर्शनमा जस्तै सेलीले पनि प्राकृतिक शक्तिलाई मानेको वा समर्थन गरेको देखिन्छ । प्रमिथस अन्वाउन्ड मानवताका उद्धारक प्रमिथसको स्वगत कथनबाट आरम्भ हुन्छ । उनलाई ज्युसद्वारा बन्दी बनाई ककेससका चट्टानमा बाँधिन्छ । प्रमिथस ज्युसको अनैतिकताप्रति आत्मसमर्पण गर्न तयार नभएकै परिणामस्वरूप उनमा विपत्तिहरू खनिन्छन् ।

विश्वलाई दास बनाउने निम्नभौतिक आवश्यकता माथि डेमोगोर्गन विजय प्राप्त गर्दछन् । घृणाको परित्याग गरी प्रमिथस आफूलाई प्रेमद्वारा आभूषित गर्छन् । यसै प्रेमलाई सेलीले भाग्य निर्णायकको संज्ञा पनि दिएका छन् । सेलीका एकतामा सर्वाङ्गपूर्ण रहस्यमय जीवन एवम् शक्तिको स्रोत, सिर्जनात्मक मस्तिष्क र क्रियाशील इच्छाशक्तिद्वारा त्रयात्मकताको दर्शन हुन्छ । यस विचारमा प्रमिथस आफूमा मानवताको स्वरूप विकसित गर्दै ईश्वरत्व प्राप्त गर्छन् र ईश्वरलाई निर्णायक शक्तिका स्थितिमा राखेर डेमोगोर्गनबाट पनि आफ्ना विचार प्रतिपादन गर्छन् ।

चार अङ्कमा विभक्त सेलीको प्रमिथस अन्वाउन्ड नाटकमा प्रमिथसकै पीडामा आधारित ग्रिक मिथकको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । प्रमिथसलाई पक्रिएर पहरामा कसिएका घटनाबाट प्रमिथस कसरी मुक्त भए वा कसरी बन्धनमुक्त भए भन्ने कुरा एस्किलसका ट्रिलजीभिटरको

प्रमिथस अन्वाउन्डमा केही अंश मात्र पाइनाले सेलीले यसै अंशको पूर्णताका लागि प्रमिथसलाई आफ्ना नाटक मार्फत् मुक्त तथा अविजेय बनाए भन्न सकिन्छ ।

ककेसस पर्वतका पृष्ठभूमिमा प्रारम्भ भएको सेलीकृत प्रमिथस अन्वाउन्ड नाटकको प्रथम अङ्कमा रात्रिको समयबाट विस्तारै प्रभातको आगमन भएको देखाइएको छ । प्रमिथस आफ्ना बेदना आकाश, समुद्र, पर्वत आदिलाई सुनाउँछन् । उनका विश्वव्यापी बेदनाले जिउसका पतनमा अझ दृढ विश्वसित बनाउँछ । पृथ्वीलाई उनी आफूले जुपिटरलाई दिएको अभिशाप सम्झाउन लगाउँछन् । पृथ्वी प्रमिथसकी माता भएकी हुनाले उनी प्रमिथसलाई आश्वस्त बनाउँछिन् सेलीको मर्करी (देवकोटाका हर्मिज) ले प्रमिथसप्रति सहानुभूति प्रकट गर्छ साथै आफूले प्रमिथसलाई दण्ड दिनुपरेकामा लज्जा र घृणा प्रकट गरी दायित्व निर्वाहको विवसता जनाउँछ । दुईजना समुद्रकन्या प्यान्थिया र आयोन प्रमिथसका गोडापट्टि बसिरहेका हुन्छन् । माता पृथ्वीले प्रमिथसलाई सान्त्वना दिइरहेकी हुन्छिन् । प्रमिथसमाथि खन्याइएका विपत्तिका घृणा दयामा रूपान्तरण हुन्छन् । भावपरीहरूको गहन कोरसलाई जुपिटरले मर्करीका साथमा पठाउँछन् । युद्ध, भोकमरी, औद्योगिक सहरीकरण, फ्रान्सेली राज्यक्रान्तिको पतन र क्रसमा क्राइस्टको मृत्यु जस्ता मानवीय कमजोरीहरूको दर्शन दिँदै प्रमिथसलाई निरास बनाउन मर्करी उद्यत देखिन्छन् ।

विस्तारै भएको प्रभातसँगै स्वर्गिक आत्मा (देवकोटाका महाकाव्यमा प्रयुक्त समुद्रसुता र परीहरू) को आगमन हुन्छ र उनीहरू प्रमिथसप्रति आफ्नो सहानुभूति प्रकट गर्छन् । प्रमिथस उनीहरूको प्रार्थना गर्छन् । यहाँको सेलीको यस प्रस्तुतिलाई प्रमिथस महाकाव्यको एकादश सर्गमा भएको मर्करी प्रसङ्गसँग दाँज्न सकिन्छ ।

प्यान्थिया प्रमिथसलाई उनको अनन्तप्रेम एसिया को संस्मरण गराउँछिन् । प्यान्थिया पनि एसियासँगको आफ्नो प्रेमको घोषणा गर्दै दूरको इन्डियन खाडी मा एसियालाई ब्युँझाउन जान्छिन् ।

पहिलो अङ्कमा प्रभात वर्णन छ । यसमा डेमागोर्गनलाई एसियाले प्रमिथसद्वारा मानवजातिलाई गरेका उपकारको वर्णन गर्छिन् । नाटकको पहिलो अङ्क समाप्त भएपछि

प्रमिथससँग एसियाको मिलनको योजना बनाइएको छ । दोस्रो अङ्कका आरम्भमै सौन्दर्यकी प्राण तथा प्रेमकी प्रतिमूर्ति एसियालाई प्यान्थिया प्रमिथसको खोजीमा जान प्रेरित गर्छिन् ।

दोस्रो अङ्क तीन दृश्यमा विभक्त छ । यस अङ्कमा प्रमिथसको उपस्थिति पाइँदैन । प्रमिथस प्रेमले जीवित रहेको पहिलो सपना एसियालाई प्यान्थिया सुनाउँछिन् । एसियालाई पनि प्रमिथसको मुक्तिको समय नजिकै आएको कुरा ज्ञात हुन्छ । एसिया प्रमिथसका खोजीमा डेमोगोर्गनको गुफामा जान्छिन् र शीघ्रातिशीघ्र उनको मुक्तिका लागि कामना गर्छिन् । उनी आत्तिएर डेमोगोर्गनसँग जुपिटरको पतन र प्रमिथसको मुक्तिका बारेमा प्रश्न गर्छिन् । जीवनसिद्धान्त तथा अन्तिम सत्यका रूपमा पनि मानिने डेमोगोर्गनले प्रमिथसको मुक्तिको समय आइसकेको बताउँछिन् । उनी ईश्वरका सम्बन्धमा अनेक प्रश्न गर्छिन् । सबै प्रश्नका उत्तर डेमोगोर्गनले दिन नसके तापनि उनलाई जुपिटर (ज्युस) सर्वशक्तिमान् परमेश्वर होइनन्, उनी केवल मानवसिर्जनाका परिणाम र निरङ्कुश शक्तिका स्वामी हुन् भन्ने कुराको ज्ञात भने अवश्य रहेको पाइन्छ ।

मानव आफ्नो कल्पना अनुसार ईश्वरको सिर्जना गर्छ । यदि एकपल्ट यस कल्पनामा सफल भयो भने ऊ यही भ्रान्त धारणा र अन्धविश्वासका आधारमा मानिसलाई आफ्नो निरङ्कुशताले वशीभूत गर्छ । यसर्थ प्रेमले मात्र निरङ्कुशताबाट मुक्ति दिलाउँछ भन्ने उत्तर डेमोगोर्गनले मानव सहज उत्तर दिन्छन् । प्रथम अङ्कमा आफ्नो अभिशापको प्रत्यादेशप्रति पश्चात्ताप गर्दै मानवप्रेमको जुन विजारोपण भएको थियो, त्यसैमा जुपिटरको भविश्यवाणीको दर्शन हुन्छ । जुपिटरलाई क्षमा दिएर घृणामाथि प्रेमको आधिपत्य स्थापित गरेर प्रमिथसले एक प्रकारले आफ्ना शत्रुमाथि विजय पाएका छन् ।

अन्तिम सत्य, जीवनदर्शन तथा मानवीय भाग्यका प्रतीक डेमोगोर्गनको नाश गर्नाका लागि जुपिटरद्वारा सिर्जित सैतान त्यो आवश्यकताको प्रतीक हो, जुन मानवतालाई साङ्लाले बाँधेर उसभित्र आफू परिस्थितिको दास न कि मालिक भएको विश्वास उत्पन्न गराउँछ । सेलीको यो मान्यताले इच्छाशक्तिको मनोवैज्ञानिक स्वरूपलाई उजागर गर्छ ।

तेस्रो अङ्क चार दृश्यमा विभक्त छ । यस अङ्कमा सिंहासनस्थ जुपिटर विविध प्रकारले मानवतालाई प्रताडित गर्दै बन्धनयुक्त बनाउन उत्सुक देखिन्छन् । यहाँ थेटिस पनि उपस्थित

रहेकी छिन् । डेमोगोर्गनको आगमन हुन्छ । उनी जुपिटर शनीको छोरो भएको र बाबुभन्दा अधिक बलशाली भएको अवगत गराउँदै जुपिटरलाई पाताल गएर बस्ने सल्लाह दिन्छन् । यस अङ्कमा प्रथमतः अनन्त समयका आत्माका कोरसले ब्रह्माण्डीय सङ्गीत गाउँछन् भने द्वितीयतः मानवमस्तिष्कका आत्माले अनि क्रमशः पृथ्वी र चन्द्रमाका आत्माले ।

जुपिटर डेमोगोर्गनबाट सत्ताच्युत हुनाका साथै हर्क्युलसद्वारा प्रमिथस मुक्त हुन्छन् । बन्धनमुक्त प्रमिथसको एसियासँग प्यान्थियाका साथ जङ्गलमा पुनर्मिलन हुन्छ । संसारमा सुखद परिवर्तन आइसकेको छ । संसारमा अब भय, घृणा, वा दमन र शोषणको लेस मात्र पनि छैन । सबै सत्य कुरा मात्र गच्छन् । पृथ्वी स्वर्ग समान बनेको छ, सम्भवतः स्वर्ग भन्दा पनि श्रेष्ठ र यहाँ अभिमान, ईर्ष्या, द्वेष, जलन वा अपमानको कुनै अस्तित्व छैन । अनन्तका आत्माले राजाहरूको पतन र सामाजिक वर्गको अन्त्य, राष्ट्रहरू र जातीय पृथकताको अन्त्य भएपछि सार्वभौम रूपमा स्वतन्त्र हुने कुराको वर्णन गच्छन् ।

यसरी सेलीले नाटकमा प्रस्तुत गरेको स्वर्ग उनका राजनैतिक दर्शनमा आधारित रहेको पाइन्छ । मूल रूपमा तीन अङ्कमा मात्र लेखिएको यो नाटक कथानक र शिल्पका आधारमा तेस्रो अङ्कमै समाप्त हुन्छ । सेलीको कवित्व र कल्पनाको मूल्याङ्कनका लागि यस अङ्कले अधिक महत्त्व राखेको पाइन्छ ।

नाटकको चौथो अङ्कमा मुक्त मानवताका विविध स्वरूपहरूको चित्रण पाइन्छ । अब प्रकृति मानवताका लागि विनाशक होइनन् किनभने अब भूकम्प, ज्वालामुखी विस्फोट हुने छैनन् । घृणाको वातावरणबाट मुक्त भएर प्रेममा विहार गर्नकै लागि प्रकृतिका कणकणले अब आनन्दका गीत गाउँछन् । यसरी मनुष्यले आत्मनियन्त्रण गर्न सिक्यो भने उसमा विश्वलाई पनि नियन्त्रण गर्न सक्ने शक्ति उपलब्ध हुन्छ भन्ने सेलीको धारणा पाइन्छ ।

नाटकका तेस्रो र चौथो अङ्ककै आधारमा सेलीका व्यक्तित्वको उच्चादर्शको प्रस्तुतिलाई ध्यानमा राखेर समालोचकहरूले सेलीको यस नाटकलाई आदर्श गणराज्यको कल्पना भन्ने गरेका छन् ।

सेलीको प्रमिथस त्यस मानवताको प्रतीक हो जसले ईश्वरीय प्रेम र सौन्दर्यमा चुर्लुम्म डुबेर बौद्धिकताको प्राप्ति गर्ने तथा तथा अन्यायको विरोध गर्ने प्रयत्न गरिरहेको पाइन्छ । जुपिटर राजनैतिक र सामाजिक निरङ्कुशताको प्रतीक हो । डेमोगोर्गन गुप्त रूपमा राजनैतिक अन्तर्दृष्टि राख्ने हुनाले ऊ बेलायतमा चलेको १८ औं शताब्दीको त्यो बौद्धिकताको प्रतीक हो जुन पछि रुसो तथा अन्य विचारकहरूका हातमा भयङ्कर क्रान्तिको अग्रदूत बन्न सक्थो । थेटिस र जुपिटरका पुत्र भएकै कारण डेमोगोर्गन राजनीतिक शासक तथा धार्मिक गुरुहरूको सम्मिलित प्रयासका विरुद्ध क्रान्तिकारी प्रतिक्रियाका प्रतीक मानिएका छन् । जुपिटर प्रतिशोधी भावनाका आधारमा प्रताडनाद्वारा आफ्नो स्वत्वको रक्षार्थ संलग्न भएका परिलक्षित भई प्रमिथसलाई परतन्त्र बनाउन तथा मानवतालाई उत्पीडनका साङ्गाले बाँध्न तत्पर छन् । अतः सेलीले आजका शासकवर्गलाई यस्तो सन्देश दिएका छन् - जबसम्म उनीहरू आफ्नो निरङ्कुश स्वार्थवृत्तिको रक्षार्थ समाजलाई शोषण अनि नियन्त्रण गर्दै रहन्छन्, तबसम्म जनभावना सन्तुष्ट हुन सक्दैनन् र निरन्तर सङ्घर्ष तथा विरोध चलिरहन्छन् ।

प्रमिथस अन्वाउन्डमा प्रमिथसलाई चट्टानमा बाँधेर फलामे किला ठोक्नु मानवताका संरक्षक जिससलाई क्रसमा टाँगनुको सादृश्य मान्दै सेलीले एसिया र उनका दुई बहिनी प्यान्थिया र आयोनलाई प्रेम, विश्वास एवम् उदारताका प्रतीक मानेका छन् भने डेमोगोर्गनलाई त्यस प्रतिद्वन्द्वीका प्रतीक मानेका छन् जो प्रताडनापूर्ण एवम् भ्रामक धर्मका स्थानमा नवीन चेतना उत्पन्न गर्न चाहन्छन् ।

जहाँ एस्किलसले कथा टुङ्ग्याएका छन्, त्यहीँबाट सेलीको नाटक सुरु भएको पाइन्छ । सेलीका नाटकमा प्रमिथसको मुक्ति हर्क्युलसबाट भएको छ । हर्क्युलसले गरुडलाई मारेर प्रमिथसलाई मुक्त गरेका छन् । उनका नाटकमा ज्युसका पतनको रहस्योद्घाटन हुँदैन बरु थेटिससँग ज्युसको विवाह भई ज्युस पदच्युत हुन्छ । सेलीले ज्युस र प्रमिथसलाई क्रमशः दानव र देवका प्रतीक मान्दै प्रमिथसलाई मौलिक, महान् नायक, महामानव, मानवताका सच्चा नेता, र स्वतन्त्रताका आदर्श पूजारीका रूपमा स्थापना गरेका छन् । एस्किलसले सर्वश्रेष्ठ देवताका रूपमा स्थापित गरेका ज्युसले सेलीमा आइपुग्दा हार तथा पतन भोग्छन् भने देवकोटासम्म आइपुग्दा अनेक प्रतिकार खेप्नुपर्ने हुन्छ, तापनि उसकै विजय भएको देखिन्छ । सेलीले आफ्ना

दर्शनअनुरूप परमसत्ताका रूपमा डेमोगोर्गनको चित्रण गरेका छन् । ऊ परमसत्ता हो जो सर्वशक्तिसम्पन्न छ र उसैले जिउसको पतन गराएको हो ।

देवकोटाले जीवात्मा र दुष्टात्माहरूलाई सेलीले जस्तो प्रत्यक्ष र महत्त्वपूर्ण भूमिकामा राखेका छन् तापनि उनी परीहरूको रूपवर्णनमा बढी रमाएका छन् । सेलीले एस्किलसले जस्तो ज्युससँग नायकको सम्भौता र अपकर्ष नदेखाई प्रमिथसको कष्टभोग र तपस्यालाई निरुद्देश्य अनि निरर्थक हुनबाट बचाएका छन् । सेलीका नाटकमा व्यवस्थित शिल्पको दर्शन हुन्छ । यो चार अङ्क र अनेक दृष्यमा विभाजित नाटक सार्थक र उपयुक्त देखिन्छ ।

प्रमिथस महाकाव्यको पहिलो सर्गको आरम्भ प्रार्थनाबाट हुन्छ । प्रार्थना महाकाव्यका लागि आवश्यक तत्त्व हो । प्रथम सर्गमा प्रार्थना पछि प्रमिथसका कथाको सङ्केत दिइएको छ अर्थात् पाठकलाई प्रथम सर्गमै त्यस कथाको आभास दिने प्रयास गरिएको छ । प्रथम सर्गका प्रमिथसका प्रसङ्गले राम्रो चर्चा पाएको छ । प्रार्थनापछि ग्रिसेली भूगोल र प्रकृतिका छटाको वर्णन छ । त्यसले महाकाव्यात्मकतामा अझ सौन्दर्य थपेको पाइन्छ । यसै सर्गमा प्रजातन्त्र प्रभातको वर्णन गरी कविले यथार्थमा आधारित तत्कालीन नेपालको वास्तविक देश, कालको प्रजातन्त्र प्रभातको चित्रण गरेको सङ्केत गरेका छन् । श्री ३ सरकारलाई ज्युस र प्रजातान्त्रिक सङ्घर्षलाई प्रमिथस भनेर तुलनीय दृष्टिले हेर्दा तत्कालीन राजनैतिक स्थितिको स्पष्ट व्याख्या हुन जान्छ ।

सत्य, अहिंसा र शान्ति हुकुरको चर्चा (सप्तम सर्ग, अनुच्छेद ४५, पृ. ८४) गरिनुलाई देवकोटामा गान्धीवादी सहिष्णुताको प्रभाव परेको भन्न सकिन्छ । भारतीय स्वतन्त्रता गान्धीबाट प्राप्त भयो तर नेपालमा प्रजातन्त्रका स्थापनामा ०७ सालका क्रान्तिको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको पाइन्छ । देवकोटाका शब्दमा प्रमिथसको सङ्घर्ष मानव हीतका लागि गरिएको थियो । यो मानव हक वा आत्मनिर्णयको अधिकार सेलीका नाटकबाट प्रेरित छ । प्रमिथस र ज्युसका माध्यमबाट प्रजातन्त्र र राणशाहीको सङ्घर्षप्रति गुम्सिएको भावना देवकोटाले अभिव्यक्त गरेका साथै सर्गान्तमा लाटा इशारामा बोलिरहेकी कविताले ज्ञानीका अन्तर्चक्षुमा राजनैतिक चेतना जगाउने आशा प्रकट गरेका छन् ।

एस्कलस र सेलीको जस्तो नाटकीय शिल्पको बन्धन देवकोटामा नभएकै कारण अथवा पात्र चयनका स्वतन्त्रताको पूर्ण उपयोग गरेर नै उनले विस्तृत विवरण प्रस्तुत गरेका छन् ।

तेस्रो सर्गमा प्रमिथसको स्वगतभाषण सेलीकृत नाटकमा एसियाले डेमोगोर्गनलाई भनेका कुराको आधार हो ।

सातौँ सर्गमा भएका वर्णनको प्रसङ्ग एघारौँ सर्गसँग धेरै हदसम्म समान छ । जस्तै समयचेतना, सन्ध्याको आगमन, रात्री, ध्रुवताराको स्थिरता र प्रभातवर्णन आदि जुन महाकाव्यका मूल अङ्ग हुन् । सगरपरीहरूको आगमन र समुद्रसुताहरूको अवतरण र तिनीहरूको नृत्यगीतका आयोजनाले देवकोटाका महाकाव्यमा नवीनता ल्याएका छन् । माथिका समयचेतना र परीआगमनको प्रभाव देवकोटामा सेलीबाट परेको पाइन्छ । परीहरूको नृत्ययोजनामा पनि सेलीका स्वर्गिक आत्माहरूको गहिरो छाप परेको पाइन्छ । सेलीका नाटकमा दुष्टात्माहरूको पनि योजना छ तर देवकोटाले तिनलाई महाकाव्यमा आवश्यक ठानेका छैनन् । परीहरूको नामकरणमा पनि सेलीको प्रभाव र प्रेरणा पाइन्छ । सेलीका साङ्गीतिक मादकताले पनि देवकोटालाई भावुक बनाएको मान्नुपर्छ ।

बुँदागत समानता तथा असमानता

४.३.१.१ समानता :

१. प्रमिथस अन्बाउन्डमा ग्रीक पुराण र काव्यहरूको मिश्रण पाइन्छ भने प्रमिथसमा पूर्व र पश्चिमका मिथक तथा पुराण र काव्यहरूको मिश्रण पाइन्छ । काव्यहरूमा ग्रीक पुराणमा आधारित प्रसिद्ध कथा समेटिएकाले यिनको कथानक शास्त्रीय मान्यतानुरूप नै देखिन्छ ।
२. दुबैका काव्यमा निरङ्कुश राजतन्त्रको विरोध गरिएको पाइन्छ भने शासकका प्रतिकारमा जनतालाई सङ्घर्ष प्रति लक्षित गरिएको छ ।
३. महाकाव्यका तेस्रो सर्गको प्रमिथसको स्वगतभाषण सेलीका नाटकमा एसियाले डेमोगोर्गनलाई भनेका कुरासँग मेल खान्छ ।
४. सेलीले प्रमिथसलाई अदम्य साहसी वीर र विजयी पात्रका रूपमा देखाएका छन् भने देवकोटाले पनि प्रमिथसमार्फत् विद्रोहको बाटो देखाउन खोजेका छन् ।
५. नाटकमा अङ्क - दृश्यका प्रारम्भ तथा कथोपकथनमा रात्रि, प्रभात, तारामय रात्रिको वर्णन

गरी समयको स्पष्ट सङ्केत गरिएको पाइन्छ । महाकाव्यमा प्रयुक्त समयचेतना र परीआगमनको प्रभाव पनि सेलीबाट देवकोटाले ग्रहण गरेका छन् ।

६. देवकोटा र सेली दुबैले आफ्ना विद्रोही भावना व्यक्त गर्न र मानव जातिको गर्बिलो कथा भन्न युनानी वीर प्रमिथसका कथामा आफ्ना भावनालाई स्वतन्त्र र उन्मुक्त ढङ्गले प्रस्तुत गरेका छन् ।
७. दुबैले आफ्ना काव्यस्रोतका रूपमा एस्किलसका नाटकलाई लिएका छन् । दुबै कविहरूको साभा धारा स्वच्छन्दतावाद नै भएकाले दुबै काव्यमा मिथक, कल्पनाको उडान र विद्रोह तथा क्रान्तिचेत्को प्रशस्ती पाइन्छ ।

४.३.१.२ असमानता :

१. सेलीले नाटकमा डेमोगोर्गन पात्रको प्रयोग गरेका छन् तर देवकोटाले महाकाव्यमा ती पात्रको प्रयोग गरेका छैनन् ।
२. सेलीमा प्रमिथसको पूर्णतः विजय र ज्युसको हार भएको छ तर महाकाव्यमा ऊ शक्तिशाली नै रहेको र प्रमिथसले विजय प्राप्त गरी नसकेको परिस्थितिको चित्रण गरिएको छ । यस अवस्थालाई नेपालको तात्कालीन राजनीतिक परिस्थितिसँग जोड्न सकिन्छ ।
३. नाटकमा ज्युसको पूर्ण वंशावली दिइएको छैन, यो सम्भव पनि थिएन तर महाकाव्यका दोस्रो सर्गले त्यसलाई प्रस्तुत गरेको छ । महाकाव्यमा प्रमिथसका कथानकसँग युरानस र क्रोनसका कथाको सोभो सम्बन्ध नदेखाइएको भए तापनि यसले ज्युस र प्रमिथसका कथाको पृष्ठभूमि तयार पारेको पाइन्छ ।
४. सेलीले प्रमिथसलाई नायकीय व्यक्तित्व दिएका छन् तर देवकोटाले प्रमिथसलाई नायकत्व प्रदान गरि सकेका छैनन् ।
५. सेलीका नाटकमा डेमोगोर्गन, पृथ्वी, अपोलो, मर्करी, प्यान्थिया जस्ता पात्रहरू रोमेली पारामा आए जस्तै देवकोटामा पनि ती पात्रहरू नेपाली पारामा मिश्रित र मौलिक रूपमा अनूदित भएर आएका पाइन्छन् ।
६. देवकोटाको प्रमिथस पाताल पतनका प्रसङ्गमा एक्लो छ । सेलीले त प्रमिथसको पाताल प्रवेशको प्रसङ्ग नै उठाएका छैनन् । देवकोटाको प्रमिथस महाकाव्य मौलिक रूपमा एस्किलसको नाटक प्रमिथस बाउन्डको अनुवाद जस्तो आभास भए तापनि यसका

कथानकमा अलि भिन्नता पाइन्छ ।

पाश्चात्य परम्परामा लोकप्रिय रहेका ग्रीक दुःखान्त नाटककार एस्किलसको प्रमिथस बाउन्ड र सेलीका प्रमिथस अन्बाउन्ड नामक प्रमिथसका गाथायुक्त कृतिबाटै देवकोटा प्रभावित रहेका थिए भन्ने देखिन्छ । महाकवि देवकोटा र उनका महाकाव्यका भूमिकामा त्रिपाठीले लेखेका छन् - रोमान्टिक सेलीका स्पर्शबाट रोमान्टिक देवकोटा पुलकित भएका र सेलीको खासै सफल नभएको नाट्यकलाका नियतिमा देवकोटाका आख्यानसंरचना पनि परिपक्व नभएको देखिन्छ । महाकवि देवकोटा र उनका महाकाव्यमा जोशीले प्रमिथस अन्बाउन्ड र बाइरनका ओड टु प्रमिथस दुईमध्ये कुनैसँग पनि देवकोटाको प्रमिथस तुलनीय नभएको भन्दै बाइरनको संरचना सम्बोधनगीत मात्र भएकाले महाकाव्यले त्यसबाट कथानक ग्रहण गर्न नसक्नु स्वाभाविक भए पनि सेलीबाट भने भाव र शैलीको प्रभाव देवकोटाले ग्रहण गरेको कुरा बताएका छन् ।

नाटकका अन्तर्पक्षीय विषयवस्तुहरू महाकाव्यका विषयवस्तुसँग धेरै हदसम्म मिल्दछन् किनभने दुवै काव्यले ग्रीसेली धरातलबाट कथावस्तु लिएका छन् । नाटकमा महाकाव्यका गुण अनुवाद भएका छन् भने महाकाव्यमा नाटकका तत्त्वहरू अन्तर्विषयी बनेर आएका छन् । दुवै काव्यले सुदूर पश्चिमी भूमिको कथावस्तु समेटेर अधि बढेको पाइन्छ । काव्यहरूमा ग्रीक पुराणमा आधारित प्रसिद्ध कथा समेटिएकाले यिनको कथानक शास्त्रीय मान्यतानुरूप नै देखिन्छ । नायक प्रमिथसको चरित्र अपेक्ष अनुरूप उदात्त र महान् देखिएको छ भने चरित्राङ्कन पनि सोही अनुरूप सशक्त र प्रभावकारी रहेको पाइन्छ । दुवै काव्यहरूमा विषय, शैली र चरित्रगत उदात्तता पाइनुका साथै उद्देश्यगत महानता रहेकाले यी काव्यहरू उच्च कोटिका ठहर्दछन् ।

मानव जातिको संरक्षण, उन्नति र समृद्धिका लागि अत्यन्त कष्टकर यातना सहने र अन्याय, असत्का अगाडि पटककै नभुक्ने प्रमिथसको जीवनगाथा समेटिएका यी दुवै काव्यका उद्देश्य सत्य, न्याय र मानवपक्षमा सङ्घर्ष गर्न प्रेरित गर्नु, युगबोध र जीवनबोध समेत पाइने यी दुवै काव्यमा सांस्कृतिक पुनर्जागरण र प्राकृतिक आदर्श, देशप्रेम, स्वतन्त्रताप्रेम पाइन्छ ।

महाकवि लक्ष्मी प्रसाद देवकोटाले जस्तै अङ्ग्रेजी नाटककार पी.बी. सेली र लर्ड बाइरनले पनि प्रमिथसको गीत गाएका छन् ।

सेलीले डेमोगोर्गन, पृथ्वी, अपोलो, मर्करी, प्यान्थिया जस्ता पात्रहरू प्रमिथस बाउन्डमा भन्दा भिन्न प्रयोग गरेका छन् । एस्किलसमा भएका ग्रिसेली नामहरूलाई सेलीले रोमन बनाएका छन् । देवकोटामा भने ती पात्रहरू मिश्रित रूपमा आएका पाइन्छन् । महाकविले त ती ग्रिसेली पात्रहरूका नामको नेपाली पारामा अनुवाद पनि गरेका छन् । जस्तै जिउसलाई महादेव, म्युजेजलाई युनानी शारदे, नेच्युनलाई बरुण, हेफिस्टसलाई अग्निदेव आदि । सेलीका नाटकमा हर्क्युलस प्रमुख पात्र छन् । सेलीका नाटकका सुरुमा प्रमिथसलाई इन्डियन ककेसस पर्वतमा साङ्लाले बाँधिएको देखाइएको छ भने उनका वरिपरि प्यान्थिया र आयोन जस्ता स्वर्गपरीहरू उपस्थित छन् । मिर्मिर उज्यालो हुनासाथ पहराको शिखरमा बाँधिएका प्रमिथस जुपिटर (ज्युस) र निरङ्कुश राजतन्त्र विरुद्ध गर्जिएको सुनिन्छ ।

सेलीका नाटकमा प्रमिथस यातनापूर्व आफू देवता र दैत्यका सम्राट् ज्युसभन्दा महान् भएको, स्थिति विपरीत हुनाले उनका गिद्धले ठुड्दाको अनन्त पीडाले पृथ्वी भस्करने गरेकी, आफ्नो विलाप नरोकिएको तैपनि उनले सहिरहेको बताएका छन् । प्रमिथस पृथ्वीलाई प्रश्न गर्छन्, स्वर्गलाई अनि सूर्यलाई सधैं बदलिरहने आकाशको छाया अलि तल झारिदिन र आफूलाई शीतल पारिदिन भन्छन् ।

अन्त्यमा यातना सहँदै प्रमिथसले त्यही चट्टानमा हजारौं वर्ष बिताउँछन् । एक दिन त्यही बाटो भएर जाँदा हर्क्युलसले प्रमिथसको कलेजो ठुँगिरहेका चिललाई बाणले हानेर मार्छन् अनि प्रमिथसलाई मुक्त गर्छन् । सेलीका नाटकमा प्रमिथस मन दह्रो पारेर बस्छन् । बोल्ने पालो सिद्धिएकाले वर्तमान र भविष्यलाई अन्तिम हरफमा डेमोगोर्गनले यसरी व्यक्त गरेका छन् (सेली, १८२० : अङ्क ४, ५७० - ७८, परिशिष्ट च) ।

एस्किलसले नाटकलाई दुःखान्त बनाएका छन् भने सेलीले दुःखभित्रै प्रमिथसका हृदयमा अनन्त उज्यालो र जीवनका लागि लडिरहने पूर्वीय आशावाद देखाएका छन् र उनको प्रमिथस विजयी भएको देखाइएको छ ।

देवकोटाको प्रमिथसको अन्त्य पनि (प्रमिथस : १२५ : अनुच्छेद ३७) मा भनिए जस्तै गरी हुँदै थियो तापनि सेलीको भैं उत्साह, दुर्दमनीयता र दृढ प्रतिज्ञामा देवकोटाको महाकाव्य टुङ्गिन पाएन । महाकाव्यको अन्त्य हुने बेलामा ज्युसको पुत्र हर्मिज आएर उच्च मनोबलयुक्त

प्रमिथसलाई हतोत्साहित गराउँछ (प्रमिथस : १२५ : अनुच्छेद ३८ - ३९) र ज्युसले ल्याएको बाढी र प्रलयमा महाकाव्यको अन्त्य हुन्छ । ०७ साल पछि पनि चाहेजस्तो वास्तविक प्रजातन्त्र आउन नसकेको देवकोटाका निरासाको अभिव्यक्ति महाकाव्यका अन्तिम अंशले सङ्केत गर्दछ ।

४.४ निष्कर्ष :

आफ्ना काव्यहरूका स्रोत एस्किलसका नाटकलाई बनाएका दुवै कविहरूको साझा धारा स्वच्छन्दतावाद नै हो । दुवै काव्यमा मिथक, कल्पनाको उडान र विद्रोह तथा क्रान्तिचेत् प्रशस्त पाइएर पनि प्रमिथस महाकाव्यलाई प्रमिथस बाउन्ड प्रमिथस अन्बाउन्ड नाटकको सेतुका रूपमा लिन सकिन्छ ।

देवकोटाले जस्तै सेलीले पनि आफ्नो विद्रोहको भावना व्यक्त गर्न र मानव जातिको गौरवान्वित कथा भन्न युनानी वीर प्रमिथसका कथामा आफ्ना भावनालाई स्वतन्त्र र मुक्त कण्ठले व्यक्त गरेर मानवेतिहासलाई गौरवान्वित बनाएको पाइन्छ ।

पश्चिमी सभ्यतामा पूजित अमर पात्र प्रमिथसका अमर बिम्ब टिपेर नेपाली कलात्मक काव्यरूप दिन सक्ने देवकोटाका यस काव्यको उज्यालो ग्रिसेली सभ्यताबाटै प्रतिबिम्बित भएको र यसरी यो महाकाव्य पश्चिमी साहित्यरश्मिबाट प्राच्य साहित्यमा आलोकित हुँदा स्थानीय रङ्गमा दीप्तिमय भएको छ । यसरी देवकोटाको परावर्तित आलोक प्रमिथस महाकाव्यलाई विभिन्न भाषामा अनुवाद गरी राष्ट्रिय सीमाभन्दा माथि उठाएर विश्वभ्रमण गराउन सक्ने हो भने यसको गरिमा रवीन्द्रनाथ ठाकुरको गीताञ्जलीको भन्दा कम हुने छैन ।

समानता र असमानताका आधारमा हेर्दा दुवै काव्यमा बढी समानता पाइन्छन् । देवकोटाले सेलीका नाटकलाई नेपाली पन र रङ्ग दिई महाकाव्यको रचना गरेका छन् । जे होस्, महाकाव्य वा नाटक दुवैमा देवकोटा र सेलीको उद्देश्य स्वतन्त्र, सिर्जनशील, शान्त, समृद्ध र आदर्श मानवीय समाजको निर्माण गर्नु नै हो । यसबाट विश्वसाहित्यमा ग्रिसेली साहित्यको गहिरो प्रभाव परेको स्पष्ट हुन्छ ।

परिच्छेदः पाँच

देवकोटामा परेको सेलीको प्रभाव

देवकोटामा परेको सेलीको प्रभावलाई निम्नानुसार देखाउन सकिन्छ -

१. सेलीको प्रभाव देवकोटामा परेर भावार्थ मिल्न आए तापनि सेलीका नाटकमा जस्तै देवकोटाको शैली र भावाभिव्यक्तिमा त्यति नै सरलता, निजीपना र कल्पनाको उडान छ । सेलीको प्रभाव देवकोटामा परे तापनि उनी सो प्रभावलाई पचाएर आफ्नो मौलिकतामा ल्याउन सफल देखिन्छन् ।
२. सेली र देवकोटा दुवैले प्रकृतिलाई प्रेमका रूपमा त लिन्छन् नै तर यसलाई अवैयक्तिक मात्र नमानी आफूमै समावेश गरी वैयक्तिक समेत बनाएका छन् । यसरी दृष्टिगत गर्दा प्रकृतिको प्रेम र सौन्दर्यका बिचमा सेली र देवकोटाको राम्रो समन्वय पाइन्छ ।
३. तुलनात्मक रूपमा नाटकमा भन्दा महाकाव्यमा बढी पात्रहरू छन् । व्यापक अध्ययन पश्चात् प्रमिथस महाकाव्यमा पूर्व र पश्चिमका मिथक तथा पुराण र काव्यहरूको मिश्रण स्वाभाविक रूपमा भएको छ ।
४. देवकोटाले महाकाव्यमा यथार्थका धरातलमा ओर्लिएर सामाजिक जीवन चित्रण गर्दै पछि राष्ट्रिय स्वाधीनता, मानवता, स्वतन्त्रता र क्रान्तिका लागि लड्न आह्वान गरेको पाइनुलाई सेलीका नाटकको प्रभाव परेको भन्न सकिन्छ ।
५. ज्युसले सेलीमा आइपुग्दा हार तथा पतन भोग्छन् भने देवकोटासम्म आइपुग्दा अनेक प्रतिकार खेप्नुपर्ने हुन्छ तापनि उसकै विजय भएको देखिन्छ ।
६. सेलीले नाटकमा जीवात्मा र दुष्टात्माहरूको प्रत्यक्ष र महत्त्वपूर्ण भूमिका देखाएका छन् तापनि देवकोटा परीहरूको रूपवर्णनमा बढी रमाएका छन् ।
७. सेली र देवकोटा दुवैले मुख्य नायकका रूपमा प्रमिथसलाई र प्रमुख खलपात्रका रूपमा ज्युसलाई लिएका छन् ।

परिच्छेद छ

उपसंहार

पूर्वीय पुराकथाका साथै गिसेली पुराकथात्मक स्रोतका आधारभूमिमा निर्मित क्रान्तिचेतना मुखरित भएको प्रमिथस महाकाव्यमा व्यङ्ग्यमुखी बन्दै महाकविले वैचारिक सशक्तताका साथै प्रखर समयचेतना प्रस्तुत गरेका छन् । मानव अधिकारको संरक्षणका पक्षमा दरिलो गरी उभिएको यस महाकाव्यमा मिथकीय आधार, भावभूमि र लक्ष्य एस्किलस र सेलीका नाटकसँग मिल्न गए तापनि सङ्गीतमय प्रस्तुति, रागात्मकता, समसामयिकता, कल्पनाशीलतामा भने सेली र देवकोटा आ-आफ्ना प्रमिथसीय काव्यकृतिहरूमा सफल र चम्किला शिखरपुरुषसदृश देखा परेका छन् । सेलीले नाटकमा नायक प्रमिथसलाई भाग्य र लेखान्तको अपेक्षा गर्ने नदेखाई क्रान्तिवीरका रूपमा चित्रित गरे जस्तै देवकोटाले पनि महाकाव्यमा प्रमिथसलाई अदम्य साहसी र विद्रोही चरित्रका रूपमा अत्याचारका आडमा सत्ता टिकाउने र जनतालाई शोषण गरी मोजमस्तीमा रमाउने स्वर्गका शासक ज्युसका मानवताविरोधी निर्णयविरुद्ध मानवताका पक्षमा ज्युसका बागी बनाएर उभ्याएका छन् ।

अत्याचारी स्वर्गाधिपति ज्युसको त प्रतिरोध भयो भने धरतिका नराधमको दुर्गति देखाउनु देवकोटाको मूल अभिप्राय रहेको प्रमिथस महाकाव्य महाकविबाट ०७ सालको क्रान्तिपछिको असफलता र असन्तुष्टिलाई आदर्श रूपमा देखाउन अतीतका असफलता र कमजोरीहरूलाई सुधार्ने एक सशक्त प्रयासस्वरूप लेख्न सुरु गरिएको र पटक पटकका परिमार्जन र संशोधनबाट सशक्त महाकाव्य लेख्ने अभिलाषा जागृत हुनाका परिणामस्वरूप उक्त कृति जन्मिएको हो भने सेलीले पनि आफ्ना विद्रोहका भावना व्यक्त गर्न र मानवजातिको गौरवान्वित कथा भन्न युनानी वीर प्रमिथसलाई चुनेर प्रमिथस अन्बाउन्ड नामक नाटक रचना गरेका हुन् ।

प्रमिथस महाकाव्य विश्वसाहित्यका अमूल्य निधि र मानवताका अधिक प्रेरणादायी विषयवस्तु टिपेर मानवताप्रति गरिएको उत्कट त्यागको परिणाम हो र राणाशासनबाट मुक्ति पाउनका लागि गरिएको बलिदान र निरङ्कुशताको अन्त्य भएपछि गाइएको स्वतन्त्रता र उन्मुक्तिको गीत हो भने सेलीको नाटक तत्कालीन बेलायती निरङ्कुश राजतन्त्रका विरुद्धमा सशक्त उभिएको स्वच्छन्दतावादी धारामा रचित आदर्श गणराज्यको कल्पना गरिएको नाटक हो ।

उपर्युक्त महाकाव्य र नाटकविचमा जे जस्ता असमानता भए पनि स्वदेशीपना, स्वदेशी रङ्ग, मौलिकता, स्वतन्त्र सिर्जनशीलता, शान्ति, आदर्श मानवीय समाजको निर्माण जस्ता कुराहरू समानतामा पर्दछन् । दुवै काव्य - कृतिहरूमा ग्रिसेली पुराण र साहित्यका गहिरो छाप परेको पुष्टि हुन्छ तापनि शैली र भावाभिव्यक्तिमा सरलता, निजीपना तथा कल्पनाका उडान जस्ता गुणहरूलाई महाकविले सेलीबाट परेको प्रभावलाई पचाएर आफ्ना मौलिकतामा ल्याउन सफल भएका छन् ।

विभिन्न देशमा उत्पन्न भएर तथा विभिन्न संस्कृतिहरूका आधारमा कविहरूले आफ्ना कृतिहरूमा पस्केको जुनसुकै जीवनसन्देश पनि महत्त्वपूर्ण हुन्छ । दुवै कृतिहरूमा साम्य र वैषम्य दृष्टिगोचर हुन्छन् । जब सामान्य सांसारिकता र सङ्कीर्णताबाट माथि उठेर कवि महाकवि एवम् विश्वकविका स्थितिमा व्यक्ति आफूलाई प्रतिस्थापित गर्न पुग्छ, त्यस गम्भीर चिन्तनमा मानवताको स्थूल वैषम्य लुप्त हुन जान्छ र त्यो एकै जस्तो प्रतीत हुन्छ । देवकोटाको प्रमिथस र सेलीको प्रमिथस अन्बाउन्ड काव्यकृतिहरूमा पर्याप्त भिन्नता पाइए तापनि त्यस बाहेक तिनमा जुन साम्य पाइन्छ, सो मानवताको चिरन्तन सत्य देश, कालका सीमामा नबाँधिई आफ्नो चतुर्दिक एकै रूपमा देख्ने तत्त्वचिन्तनको विषय बन्न सक्नुको परिणाम हो भन्ने अनुभव हुन्छ । साम्य शाश्वत सिद्धान्तहरू तथा मान्यताहरूमा हुन्छ भने रूढिग्रस्त परम्पराका परिस्थितिहरूलाई अनुकूल ग्रहण गर्दा वैषम्य हुन्छ । वैषम्यका अन्तरालमा पनि शाश्वतताको झिल्लो देखिन्छ, त्यसले सदा कवि, चिन्तक एवम् अन्वेषकहरूलाई एकै प्रकारको निष्कर्ष निकाल्न बाध्य बनाउँछ । यस प्रकार यी दुवै कृतिहरूका साम्य तथा वैषम्यको जुन स्वरूप छ, त्यो यथार्थमा विचारणीय देखिन्छ ।

जे होस्, प्रकृति र प्रेमका कुशल समन्वयेता दुवैले याथार्थिक धरातल र काल्पनिक व्योमविहारबाट सामाजिक जीवनको चित्रण गर्दै राष्ट्रिय स्वाधीनता, मानवता, स्वतन्त्रता र क्रान्तिका लागि आह्वान गरेका छन् । दुवैका मुख्य नायक प्रमिथस र प्रमुख खलपात्रका रूपमा ज्युस देखिएका छन् ।

यसर्थ महाकवि देवकोटाको महाकाव्य प्रमिथस तथा पी.बी. सेलीको नाटक प्रमिथस अन्बाउन्डको उपर्युक्त तुलनात्मक अध्ययन प्रमाणित हुन्छ ।

सन्दर्भ - सूची

क. पुस्तक

- अधिकारी, इन्द्रविलास (२०६६), तुलनात्मक साहित्य, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- अधिकारी, कृष्णराज (२०६६), महाकाव्य सिद्धान्त र देवकोटाका महाकाव्य,
पोखरा : गण्डकी साहित्य सङ्गम ।
- उपाध्याय, केशव प्रसाद (२०५६), नाटकको अध्ययन, ललितपुर, साभा प्रकाशन पृ. १ - २२
- उपाध्याय, केशव प्रसाद (२०५५), दुःखान्त नाटकको सृजन परम्परा, नेपाल राजकीय प्रज्ञा
प्रतिष्ठान ।
- गौतम, कृष्ण (२०५६), देवकोटाका प्रबन्धकाव्य, काठमाडौं: विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- घिमिरे, भवानी (२०६७), महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, (सम्पा.), काठमाडौं : विद्यार्थी
पुस्तक भण्डार ।
- चामलिङ, गुमानसिंह (२०४०), एरिष्टोटल र उनको काव्यशास्त्र, काठमाडौं : नेपाल राजकीय
प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- चौधुरी, इन्द्रनाथ (१९८३ इ.), तुलनात्मक साहित्यय की भूमिका, उच्चशिक्षा और शोध
संस्थान, दक्षिण भारत हिन्दी प्रचार सभा, मद्रास ।
- जोशी, कुमार बहादुर (२०४७), देवकोटाका कवितायात्राको विश्लेषण र मूल्याङ्कन,
काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- जोशी, कुमार बहादुर (२०६५), महाकवि देवकोटा र उनका महाकाव्य, ललितपुर : साभा
प्रकाशन ।
- जोशी, कुमार बहादुर (२०४८), देवकोटाका प्रमुख कविताकृतिको कालक्रमिक
विवेचना, काठमाडौं : सिद्धार्थ वनस्थली प्राज्ञिक परिषद ।
- जोशी, कुमार बहादुर (२०६५), महाकवि देवकोटा र उनका महाकाव्य, ललितपुर: साभा
प्रकाशन ।
- ज्ञवाली, राम प्रसाद (२०६७), नेपाली महाकाव्यमा वर्गीयता र वर्गद्वन्द्व, विद्यावारीधि
शोधग्रन्थ, त्रि.वि. केन्द्रीय पुस्तकालय, कीर्तिपुर ।
- त्रिपाठी, बासुदेव पाश्चात्य समालोचनाको सैद्धान्तिक परम्परा (२०६६, छै.सं.) भाग

१, ललितपुर : साभा पकाशन ।

तिमसिना, डिल्लीराम (२०३०), राजशेखरप्रणीत काव्यमीमांसा (अनु.), काठमाडौं :
नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

दुबे, चन्द्रेश्वर (इ.१९८२), एस्किलस, शेली र देवकोटा, इम्फाल : भारत, ज्योति
प्रकाशन ।

देवकोटा, लक्ष्मी प्रसाद (२०६४), लक्ष्मी निबन्धसङ्ग्रह ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

देवकोटा, लक्ष्मी प्रसाद (२०६४), प्रमिथस, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

पाण्डे, नित्यराज (२०६६, दो. सं.), महाकवि देवकोटा, ललितपुर : साभा पकाशन ।

प्रसाई, नरेन्द्रराज (२०६६), महाकवि देवकोटा, काठमाडौं : त्रिमूर्ति निकेतन ।

बन्धु, चूडामणि (२०५८), देवकोटा, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

भट्टराई, घटराज (२०३९), अमर प्राज्ञ, प्रथम संस्करण, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा
प्रतिष्ठान ।

मरे, जर्ज गिल्बर्ट (१९१३ इ.), प्रमिथस बाउन्ड (अनु.) वेब साइट :
[http://gutenberg.ca/ebooks/murrayaeschylus-
prometheusbound/murrayaeschylus-prometheusbound-00-h.html](http://gutenberg.ca/ebooks/murrayaeschylus-prometheusbound/murrayaeschylus-prometheusbound-00-h.html)

रिसाल, राममणि (२०५०), नेपाली काव्य र कवि, (चौ. सं.), ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

शर्मा, मोहन राज र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल् (२०६६), शोधविधि (चौ. सं.),
ललितपुर : साभा पकाशन ।

श्रीमद्भागवत् : बम्बई पुस्तक भवन, कचौडी गल्ली, वाराणासी २०४९ ।

सुवेदी, अभि (२०३०), पाश्चात्य काव्य-सिद्धान्त, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा
प्रतिष्ठान ।

सिंह, शिवकरण (१९६५ इ.), स्वच्छन्दतावाद एवं छायावाद का तुलनात्मक अध्ययन, काशी
हिन्दू विश्वविद्यालय : नारायण प्रकाशन मन्दिर, वाराणासी-१ ।

सेली, पी.वी. (२००९ इ.), प्रमिथस अन्बाउन्ड अ लिरिकल ड्रामा इन फोर एक्ट्स, (
सम्पा. ज्याक लिन्च) : वेब साइट:
<http://andromeda.rutgers.edu/~jlynch/Texts/prometheus.html>.

ख. पत्रिका

- अधिकारी, डी.डी.(२०६५/६६), 'देवकोटाको महाकाव्यकारिता : प्रमिथसको कसीमा',
कुञ्जिनी, (वर्ष १६, अङ्क १३) ।
- कायस्थ, मोहन बहादुर (२०६७ वैशाख), 'लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा 'पागल' र अन्य
कविताहरूमा घोट्लिँदा', (मिमिरे, वर्ष ३९, अङ्क १, पूर्णाङ्क २९६) ।
- कोइराला, कुल प्रसाद 'महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा र उनको नागरिकशास्त्र : एक
परिचर्चा', (मिमिरे, वर्ष ३९, अङ्क १, पूर्णाङ्क २९६, २०६७ वैशाख) ।
- गिरी, दिव्य 'समष्टि भित्र देवकोटा', (मिमिरे, (वर्ष ३९, अङ्क १, २०६७, वैशाख, पूर्णाङ्क
२९६, पृ. १२२) ।
- गौतम, लक्ष्मण प्रसाद (२०६६), 'महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, शतवार्षिकी विशेषाङ्क',
(भृकुटी, पूर्णाङ्क ५, कात्तिक-पुस) ।
- घिमिरे, कृष्ण प्रसाद 'शब्दसिन्धु, देवकोटा विशेषाङ्क : एक समीक्षा' मिमिरे, (वर्ष ३९, अङ्क
१, २०६७, वैशाख, पृ. ४०) ।
- घिमिरे, जगदीश 'द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी प्रमेथियस', महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा,
(सम्पा. भवानी घिमिरे) ।
- चैतन्य, 'देवकोटाको साहित्यिक यात्रा र मूल प्रवृत्तिहरू', महाकवि लक्ष्मीप्रसाद
देवकोटा, (सम्पा. भवानी घिमिरे, २०५९) ।
- ज्ञवाली, राम प्रसाद (२०६५ - २०६६, कात्तिक), 'महाकवि देवकोटाका रचनामा वर्गीय
पक्षधरता र प्रगतिशीलता', कुञ्जिनी, (वर्ष १६, अङ्क १३, पृ. १२९ - १४३) ।
- धरावासी, कृष्ण (२०६७ वैशाख), 'शब्दयात्रा र देवकोटा', मिमिरे, (वर्ष ३९, अङ्क १) ।
- नेपाल राष्ट्र बैंक (२०६७, वैशाख), 'महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा विशेषाङ्क विमर्श',
मिमिरे , (वर्ष ३९, अङ्क १, पूर्णाङ्क २९६) ।
- पराजुली, मोतीलाल (२०६५/६६), 'महाकवि देवकोटा र ग्रिसेली मिथक' कुञ्जिनी, (वर्ष
१६, अङ्क १३) ।
- भट्टराई, गोविन्दराज (२०६६), 'प्रमिथियन यात्रापथमा उभिएका महाकवि', भृकुटी, पूर्णाङ्क ५,
कात्तिक - पुस, पृ. ९८ - १११ ।

भट्टराई, रमेशप्रसाद (२०६५/६६), 'पर्यावरणीय समालोचना, स्वच्छन्दतावाद र देवकोटा',
कुञ्जनी, (वर्ष १६, अङ्क १३) ।

रिजाल, पुष्कर नाथ (२०६४), प्रमिथस महाकाव्यको कृतिपरक अध्ययन, स्नातकोत्तर
शोधपत्र, नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि. कीर्तिपुर ।

वियोगी, माधव (२०६६, कात्तिक), 'देवकोटाका महाकाव्यमा क्रान्तिचेतना' गरिमा, (वर्ष
२७, अङ्क ११, पूर्णाङ्क ३२३, पृ. ८० - ८७) ।

शर्मा, गोपीकृष्ण 'बगर : महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा शतवार्षिकी विशेषाङ्क : एक
अनुशीलन', मिमिरे, (वर्ष ३९, अङ्क १, पूर्णाङ्क २९६, २०६७ वैशाख, पृ. ६७) ।

श्रेष्ठ, वंशी (२०५९), 'महाकवि देवकोटामा अङ्ग्रेजी रोमान्टिक कविहरूको प्रभाव',
महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, (सम्पा. भवानी घिमिरे) ।

सिटौला, मोहन प्रसाद (२०५१), 'काव्यपरम्परामा प्रमिथियस: एक अध्ययन', गरिमा (वर्ष
१२, अङ्क ५, पूर्णाङ्क १३७, वैशाख) ।

ग. इन्टरनेट

- a. andromeda.rutgers.edu/~jlynch/Texts/prometheus.html
- b. classicalit.about.com/library/bl-etexts/lbyron/bl-lbyron-prometheus.htm
- c. dsrc.org.np/eng/primary_source_devkota.php#2
- d. en.wikipedia.org/wiki/prometheus
- e. gutenberg.ca/ebooks/murrayaeschylus-prometheusbound/murrayaeschylus-prometheusbound-00-h.html
- f. hum.aau.dk/~riber/prometheus.htm
- g. sparknotes.com/drama/prometheus/summary.html
- h. readbookonline.net/readOnline/3714/
- i. rigorousm.wordpress.com/2011/01/20/quotes-kafka-prometheus-mythology/

परिशिष्ट खण्ड

परिशिष्ट क

प्रमिथसले ज्युसप्रति गरेको छल

मूल पाठः

There was in Athens a little local fire-dwarf, the patron of smiths and potters, who had an altar, or rather half an altar, in the Potters' Quarter—Hephaistos had the other half—and was honoured by a torch-race once a year. He was called Prometheus, a name which in Greek means "Forethinker," but has been thought to be a Graecized form of the word which appears in Sanskrit as "*Pramantha*"—"fire-stick." The stories about this clever little daemon tell how he tricked the King of the Gods. Zeus hid away fire, but Prometheus stole it and brought it to earth in a fire-stick or reed: i.e. he invented the method of making fire by rotating a hard stick inside a soft. Zeus was angry, and to punish him invented "a worse fire," namely, the first woman, Pandora, to plague mankind. Then the fire-dwarf invented burnt sacrifice. He divided the body of an ox into two parts, a big parcel containing the fat and bones, and a little parcel containing the flesh wrapped in the hide, and gave Zeus his choice. Zeus naturally, though unwisely, chose the big parcel; and that is why men ever since have given the fat and bones to the gods and kept the good parts for themselves. Eventually[Pg 10] Zeus in anger bound Prometheus in fetters and either impaled him, or—as I think more probable—prisoned him inside a wooden post (*Theogony*, 522.) There is always fire prisoned inside wood. He was afterwards set free by Heracles.

Prometheus Bound Page 10: Translated by Gilbert Murray

परिशिष्ट ख

महाकविद्वारा आर्यघाटमा रचित 'प्रमिथस' कविता

वर्बरी आँसु बगाई दुःख सबै भोलुँला

सहिष्णु भई प्रमिथससरी कष्ट सब सहुँला

खुसीको गीत तैपनि मैले गाउनु नै पर्दछ

तारिफ गर्न देवतालाई हाँस्नु नै पर्दछ
अन्यन्त कष्ट दिएछन् उनले अनुभव हुँदैछ
नभुलुन् भनी उनलाई कहिल्यै दुःख यो दिँदैछ
गर लौ गर मन्सुवा आफ्नो पूरा हे देवता
पीडा छ शान्त मनपरी गरी लौ न लौ अब ता
पीडा यो मेरो दण्ड नै भयो जीवन पुस्तकको
निर्माण गर्ने आधारशीला भौतिक जगतको
देवको आशिष यातनाजति घोलिदैन म केही
स्वर्गाका पिता मानव हामी कराउँछौं यही
शान्त लौ गर, गर लौ म तिम्रै शान्तिले ।

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, सम्पा. भवानी घिमिरे, २०५९, पृ. ३५०-३५१

Promethean pain I bear
With tear on tear
Yet a song of joy must I raise
My God to praise.
He doth excruciate
Because I visiate
He gives all this pain
So that I may turn to him again
O God! My suffering still
Fulfil thy will.
This suffering is a lesson
This basest metal to fashion.
According to thy will
Thy will fulfill !
So peace,
Torture, God's bliss !
Why should I cry, Oh why?
Father in heaven

We men may cry
But still us with thy peace.
Amen !

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, सम्पा. भवानी घिमिरे, २०५९) पृ. ३५०/(नित्यराज पाण्डे, महाकवि
देवकोटा: पृ. ४० - ४१)

परिशिष्ट ग

काफ्काद्वारा रचित प्रमिथस सम्बन्धी पुरावृत्त

मूल पाठ

Franz Kafka (d. 1924) wrote a short piece on Prometheus, outlining what he saw as the four aspects of his myth:

According to the first, he was clamped to a rock in the Caucasus for betraying the secrets of the gods to men, and the gods sent eagles to feed on his liver, which was perpetually renewed.

According to the second, Prometheus, goaded by the pain of the tearing beaks, pressed himself deeper and deeper into the rock until he became one with it.

According to the third, his treachery was forgotten in the course of thousands of years, forgotten by the gods, the eagles, forgotten by himself.

According to the fourth, everyone grew weary of the meaningless affair. The gods grew weary, the eagles grew weary, the wound closed wearily. There remains the inexplicable mass of rock. The legend tried to explain the inexplicable. As it came out of a substratum of truth it had in turn to end in the inexplicable.

स्रोत <http://en.wikipedia.org/wiki/Prometheus>

अनुदित अंशः

पहिलो अनुसार देवताका रहस्यहरू मानवलाई खोलेको अपराधमा उनलाई ककेसस पर्वतको एउटा पहरामा फलामको काँटी ठोकेर बाँधियो अनि त्यसपटि देवताहरूले जिउँदैमा उनको कलेजो ठुँगेर खान चिलहरू पठाए जुन कलेजो सधैं फेरि भरिन्थ्यो ।

दोस्रो गाथाअनुसार ती चुचाले छाती चिर्दा दुखेको पीडाले आफैँले आफूलाई त्यस चट्टानमा भन् भन् पत्थरमा एकाकार नहोइन्जेल भसाउँदै लगे ।

तेस्रो गाथाअनुसार हजारौँ वर्षपछि उनको विश्वासघात भूलियो; देवताले विसें; चिलहरूले विसें र उनी आफैँले पनि ।

चौथो गाथाअनुसार यो अर्थहीन कर्मबाट सबै दिग्दार भए; चिलहरू थाके; त्यो घाउ विस्तारै पुरियो । आज त्यही पत्थरहरूको व्याख्यातीत ढिको बाँकी छ । पुराकथाले त्यो अव्याख्येयलाई व्याख्या गर्न खोज्यो । यो सत्यको एक अन्तर्तहबाट उत्पन्न भएकाले यसले पनि अन्त्यमा अव्याख्येयमा टुङ्गिनु पर्‍यो (भट्टराई, २०६६ : १०६) ।

परिशिष्ट   घ

गेटेद्वारा प्रमिथस शीर्षकमा रचित कविता

मूल पाठ

Title: Prometheus

Author: Johann Wolfgang von Goethe

COVER thy spacious heavens, Zeus,
With clouds of mist,
And, like the boy who lops
The thistles' heads,

Disport with oaks and mountain-peaks,
Yet thou must leave
My earth still standing;
My cottage too, which was not raised by thee;
Leave me my hearth,
Whose kindly glow
By thee is envied.

I know nought poorer
Under the sun, than ye gods!
Ye nourish painfully,
With sacrifices
And votive prayers,
Your majesty:
Ye would e'en starve,
If children and beggars
Were not trusting fools.

While yet a child
And ignorant of life,
I turned my wandering gaze
Up tow'rd the sun, as if with him
There were an ear to hear my wailings,
A heart, like mine,
To feel compassion for distress.

Who help'd me
Against the Titans' insolence?
Who rescued me from certain death,
From slavery?
Didst thou not do all this thyself,
My sacred glowing heart?
And glowedst, young and good,
Deceived with grateful thanks
To yonder slumbering one?

I honour thee! and why?
Hast thou e'er lighten'd the sorrows

Of the heavy laden?
Hast thou e'er dried up the tears
Of the anguish-stricken?
Was I not fashion'd to be a man
By omnipotent Time,
And by eternal Fate,
Masters of me and thee?

Didst thou e'er fancy
That life I should learn to hate,
And fly to deserts,
Because not all
My blossoming dreams grew ripe?

Here sit I, forming mortals
After my image;
A race resembling me,
To suffer, to weep,
To enjoy, to be glad,
And thee to scorn,
As I!

1773.

-THE END-

Johann Wolfgang von Goethe's poem/ode: Prometheus

अनूदित अंश :

प्रमिथस

हे ज्युस

तिम्रो स्वर्गलाई बादलु वाष्फले

वेष्ठित गर,

बज्राँठका रूख र पर्वत शिखरले ढाक

अनि त्यो केटाले भैँ जे मन लाग्छ त्यही गर
जो थिसल पुष्पका भेट्ना चुँडाल्दै हिँड्छ
अब तिमिले मेरो पृथ्वी
मैलाई छोडिदेऊ
अनि मेरो भोपडी जुन तिमिले बनाएनौ
अनि मेरो अगेनो
जसको राप देखेर तिमि मेरो ईर्ष्या गछौँ ।

.....
के तिमि मनको कुनामा कतै
मैले जीवनलाई घृणा गरौँ भन्ने ठान्छौ ?
के मरूभूमितिर भागौँ म ?
प्रत्येक कोपिला सपनाले पुष्पित हुनु पर्दैन ?
म यहीं बस्तछु
मानवलाई आकार दिन्छु
आफ्नो जस्तो आकारमा
एउटा जाति ठीक मै जस्तै
दुःख मान्ने, रूने, आनन्द र हर्ष मनाउन सक्ने
अनि म जस्तै
तिमलाई अलिकति पनि नटेर्ने ।

(भट्टराई, २०६६ : १०६) ।

पूर्वीय आचार्य भामह र दण्डीद्वारा गरिएका महाकाव्यका परिभाषा:

सर्गबन्धो महाकाव्यं महतां च महच्चयत् ।
अग्राम्यशब्दमर्थञ्च सालङ्कारं सदाश्रयम् ॥
मन्त्रदूतप्रयाणादि नायकाभ्युदयञ्च यत् ।
पञ्चभिः सन्धिभिर्युक्तं नातिव्याख्येयमृद्धिमत् ॥
चतुर्वर्गाभिधानेऽपि भूयः सार्थोपदेशकृत् ।
युक्तं लोकस्वभावेन रसैश्च सकलैः पृथक् ॥

भामह - काव्यालङ्कार प्रथम परिच्छेद, श्लोक १९-२१

सर्गबन्धो महाकाव्यमुच्यते तस्यलक्षणम् ।
आशीर्नमस्क्रियाशिर्वा वस्तुनिर्देशवापि वा ॥
इतिहासकथोद्भूतमितरद्वासदाश्रयम् ।
नगरार्णवशैलर्तुचन्द्रार्कोदयवर्णनैः ॥
उद्यान सलिलक्रीडामधुपानरतोत्सवैः।
विप्रलम्भैर्बिवाहैश्च कुमारोदयवर्णनैः॥
मन्त्रदूतप्रयाणादि नायकाभ्युदयैरपि ।
अलङ्कृतमसङ्क्षिप्तं रसभावनिरन्तरम् ॥

दण्डी, काव्यादर्श, प्रथम परिच्छेद, श्लोक १४-१६

डेमोगोर्गनका अन्तिम भनाइहरू

मूल पाठ

To suffer woes which Hope thinks infinite; (4.570)

To forgive wrongs darker than death or night;

To defy Power, which seems omnipotent;

To love, and bear; to hope till Hope creates

From its own wreck the thing it contemplates;

Neither to change, nor falter, nor repent;(4.575)

This, like thy glory, Titan, is to be

Good, great and joyous, beautiful and free;

This is alone Life, Joy, Empire, and Victory.

Shelley, Prometheus Unbound

अनूदित अंशः

आशादेवीले भने भैं कष्ट सहन गर्नु

काला रात वा मृत्यु भन्दा काला भूलहरू क्षमा गर्नु

सर्वशक्तिवान जस्तो लाग्ने शक्तिलाई नटेर्नु

आशादेवीले ध्यान गरेको कुरा

आफ्ना भग्नावशेषबाट आफैं निर्माण नगरेसम्म

प्रेम गर्नु, सहनु र आशा गर्नु

नबदलिनु, नडगमगाउनु, न पश्चात्ताप गर्नु

तिम्रो गौरव जस्तै हो हे टाइटन,

असल, महान् र आनन्दमय, सुन्दर र स्वतन्त्र रहनु

यो मात्र जीवन हो, आनन्द हो, साम्राज्य हो, विजय हो !

(भट्टराई, २०६६ : १०४)